

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landprang under enevælden

– ulovlig handel på landet i første halvdel af 1800-tallet

AF ASBJØRN RØMVIK THOMSEN

Frem til næringsfrihedslovgivningen midt i 1800-tallet var det ulovligt for bønder at handle med købmandsvarer. Denne artikel viser, at der ikke desto mindre i nogle områder af landet foregik en livlig handel med købmandsvarer på landet – tilsyneladende uden at lovbruddene blev straffet i større omfang. Hovedsigtet med artiklen er at undersøge, hvorfor denne ulovlige sorte økonomi fik lov at eksistere uden at møde nævneværdig modstand i samtiden. På baggrund af et nærstudie af en række Skive-købmænds forskellige forgæves forsøg på ad juridisk vej at stoppe ulovlig handel med købmandsvarer i oplandet konkluderer artiklen, at den sorte økonomis levedygtighed først og fremmest skyldtes, at flertallet havde gavn af den: Landprangerne tjente penge på den, kunderne fik deres varebehov dækket på en rationel måde, leverandørerne fik øget deres omsætning og de lokale embedsmænd kunne godt se, at aktiviteten var praktisk for landbobefolkningen, samtidig med at de måske selv kunne tjene lidt ved at kigge den anden vej – og desuden var lovgivningen så kompliceret, at embedsmændene formentlig helst undgik at føre denne type sager. De eneste reelle tabere var i det konkrete tilfælde de lokale købmænd i Skive, som mistede omsætning til de leverandører i andre købstæder, som landprangerne benyttede sig af.

Indledning

Det var et grundelement i enevældens standssamfund, at der var en klar arbejdsdeling mellem stænderne. De to største – bønderne på landet og byernes borgere – skulle groft sagt stå for henholdsvis landbrugsproduktionen (bønderne) og handel og håndværk (borgerne). Men denne orden blev udfordret, når landbobefolkningen drev ulovlig handel med købmandsvarer. Det var, som vi skal se, i nogle egne af landet et meget udbredt fænomen, som både købstadskøbmændene og myndighederne havde ualmindelig svært ved at komme til livs.

Formålet med denne artikel er at undersøge, hvorfor denne sorte, ulovlige økonomi kunne trives så tilsyneladende uhindret. For at besvare spørgsmålet vil jeg på den ene side kortlægge de juridiske rammer omkring den ulovlige handel og på den anden side – med konkret udgangspunkt i et midtjysk lokalområde – beskrive de involverede aktører og analysere deres motiver.

En klage fra 1830

Den 28. marts 1830 skrev en række købmænd fra Skive en henvendelse til Danske Kancelli i København.¹ Her klagede de over, at omegnens bønder gik dem i bedene ved at sælge købmandsvarer til andre bønder ude på landet. Denne form for handel – som er artiklens omdrejningspunkt – havde den juridiske betegnelse *landprang*, og den var ulovlig. I deres klage til

Asbjørn Romvig Thomsen, f. 1974. Cand.mag i historie og informatik for kulturhistorikere fra Aarhus Universitet 2001, ph.d. i historie fra Københavns Universitet 2010. Siden 2001 arkivar, 2010 forsker og 2015 seniorforsker ved Rigsarkivet

Kancelliet slog købmændene mange af de temaer an, som er relevante i forhold til at besvare artiklens centrale spørgsmål om, hvorfor den sorte økonomi kunne trives så godt.

Købmændene indledte klagen med en henvisning til, at ”Skive Kjøbstad” af såvel Frederik den 1. som Frederik den 5. havde fået tildelt ”Privilegier, hvorefter dens Handels- og Kjøbstad-Rettighed” strakte sig to mil (ca. 15 km.) på alle sider. Samtidig omfattede privilegierne *hele* halvøen Salling, uanset at en stor del af Salling lå uden for to-miles-grænsen. Disse rettigheder, fortsatte købmændene, ville være til stor fordel for byen, hvis blot ”Landmanden afholdt sig fra at krænke disse Kjøbstaden og dens Borgere udelukkende skjænkede Privilegier.” Allerede her i indledningen nævnes altså de væsentligste begreber og aktører i den overordnede konflikt: *Kongen* havde tildelt *købstadens borgere privilegier*, og disse privilegier blev *krænket af landbobefolkningen*. Den af Kongen – og dermed Gud – indstiftede samfundsorden var truet.

Kortet viser de danske købstæder og sønderjyske ”flækker” omkring 1660 med angivelse af to-miles-grænsen i deres opland. De to mil svarede til ca. 15 kilometer – den afstand, man traditionelt regnede for smertegrænsen for en bondes ud- og hjemrejse samme dag. Skive købstad ses i det sydøstligste hjørne af halvøen Salling, der stikker op i Limfjorden med Mors mod vest og Himmerland mod øst. Selv om store dele af Salling lå uden for to-miles-grænsen, havde Skive siden 1759 haft særlig ret til handelen i hele Salling. Udsnit, gengivet efter Lorenzen 1955, s.13.

”Alt i mange Aar,” fortsatte købmændene, ”have vi følt hvad det skader denne lille Kjøbstad og vor Næringsvei, at Landmanden agerer Kjøbmand.” Den ulovlige handel var altså et gammelt problem, og de henviste til, at de i 1823 – syv år tidligere – havde lagt sag an mod en lang række illegalt handlende. Sagerne var endt med forlig og et løfte fra de anmeldte bønder om aldrig mere at drive handel:

Kun kort sporede vi Virkningen heraf, thi de glemte deres Løfter og indgangne Forpligtelser og begyndte derpaa med forøget Kraft at udvide deres Handel til saadanne Varer, som i Kjøbstaden, men ei paa Landet, maa udsælges, lode i deres Huse indrette Pakhuse til Vareoplæg, ligesom de og, uden for samme, opstillede Tømmer og andre grove Varesorter.

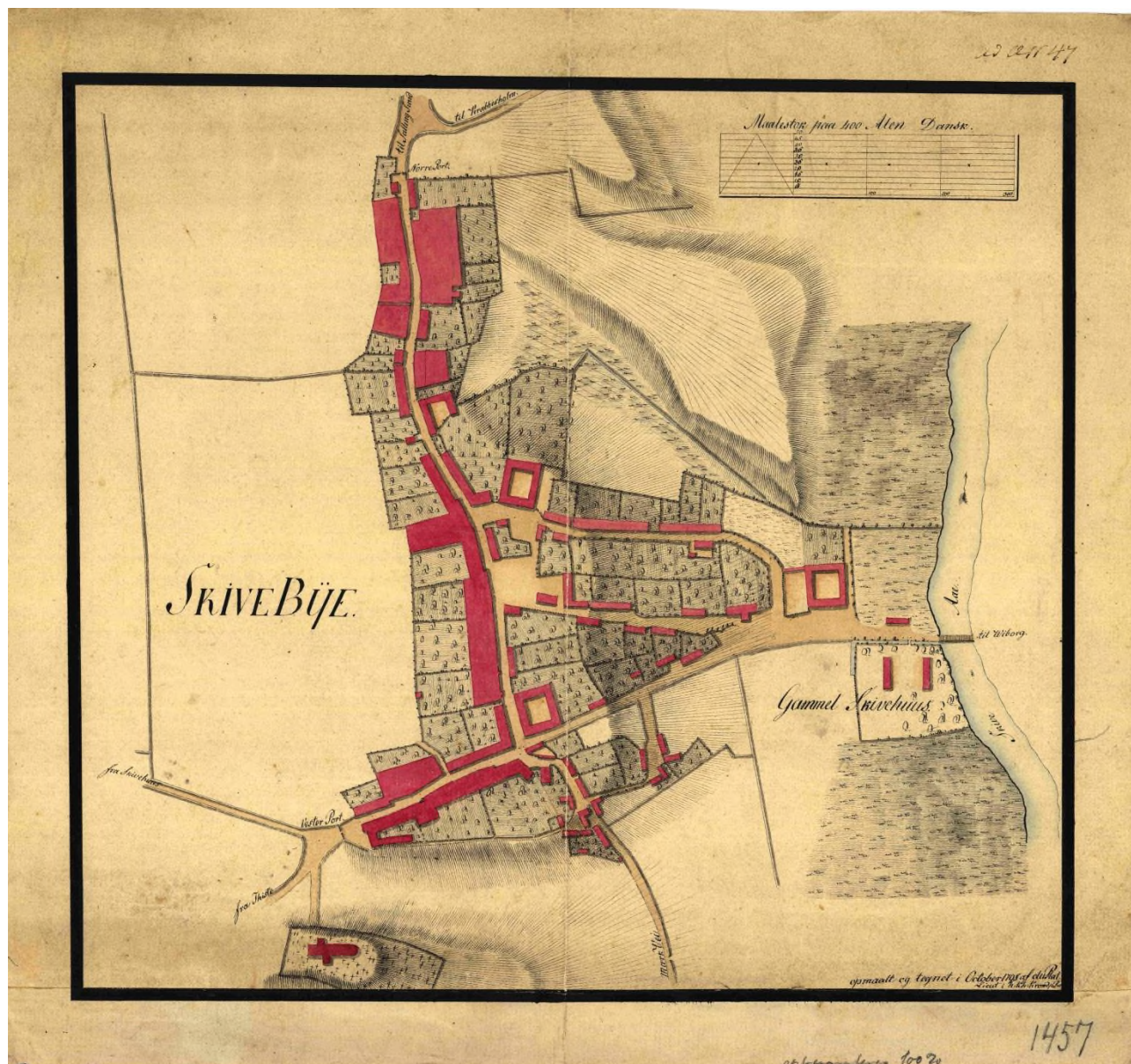
Købmændene refererede herefter til tre sager, der verserede i retsvæsenet, og som indtil videre havde ført til hel eller delvis frifindelse af de anklagede, hvilket ”har foranlediget, at Landprangerne nu, mere frit end tilforn, skader os med deres ulovlige Handel og Vareoplæg, da de endog nære den Tanke, at Kjøbmanden Intet kan gjøre dem derfor.” Klagerne påpegede altså ikke blot, at den illegale handel havde antaget et omfang, som skadede den lovlige købmandshandel i Skive alvorligt, men også, at den blev fortsat i en udvidet form på trods af afgivne løfter og lodrette forbud. Dermed blev konflikten mellem hovedaktørerne tydeliggjort: Den ulovlige handel havde direkte økonomiske konsekvenser for den lille købstads købmænd (de forurettede), hvorimod de handlende bønder (foruretterne) var samvittighedsløse, frække og grådige forbrydere.

Skulle man i centraladministrationen tro, at sagen handlede om rige købmænd, der ville knægte fattige bønder, gjorde købmændene i deres klageskrivelse deres bedste for at gøre op med den opfattelse: ”Byen tæller 22: Kjøbmænd, af hvilke nogle ere aldeles forarmede, Andre saa godt som ude af Næringsvei, og atter Andre tragter efter at needlægge Handelen for at etablere dem paa Landet, hvor Udgifterne ere mindre trykkende end her i Staden.” Klagerne fremstillede altså sig selv som en svag gruppe, der blev udsat for ikke blot ulovlig, men også unfair konkurrence, fordi deres omkostninger ved at drive forretning i byen var højere, end de ville have været, hvis de boede på landet.

Samtidig, skriver købmændene, var det uhyre vanskeligt at retsforfølge de ulovligt handlende. Det bundede ikke mindst i vanskeligheden ved at skaffe vidner til at bevise ulovlighederne, ”thi Landprangerne ere saa oplyste i at drive deres Uvæsen, at de aldrig afslutter Handel eller udleverer Varer, naar der er andre tilstæde end Kjøberne alene.” Samtidig havde landprangerne også ”i den senere Tid” sørget for, at køberne ”ere blevne oplyste om at exipere imod at afhøres som Vidner.” Landprangerne sørgede altså ikke blot for, at der var så få vidner som overhovedet muligt, de var også begyndt at informere køberne om, at de kunne modsætte sig at vidne i retten. Det var altså vanskeligt at føre sager mod de ulovligt handlende – ganske enkelt fordi de var gode til at skjule deres foretagender og alliere sig med eventuelle vidner. ”Rettens Vei er meget kostbar,” fortsatte købmændene, og af de seneste sager ”har vi lært, at Penge udgives, men Intet opnaaes til at faae den nævnte Handelsaand neddyset eller afskaffet.” Det var med andre ord ikke blot frugtesløst at sagsøge landprangerne, det kostede også mange ressourcer – og disse ressourcer var jo i forvejen knappe.

Et andet problem i forhold til at få den illegale handel ”neddyset” var, påpegede købmændene, at det kunne være svært at råbe myndighederne op:

Heller ikke bliver det klart for os, at General Toldkammeret saasart der hos en Kjøbmand forefindes nok saa ubetydeligt af stempelpligtige Varer, hvorpaa der mangler Legitimation, strax confisqverer det Anholdte, men derimod [...] hvor [...] en Landpranger uden Passeerseddel er i Besiddelse af saa mange Varer, blant hvilke endog contrabande Varer, er den gandske uvirksom.

I Sjælland maa man derimod komme hvor man vil, saa hverken hører eller seer man Landprang at øves, ei heller os bekjendt i Fyen, og for Kjøbstad- samt Landmanden i Jylland gielder dog den samme Bestemmelse som paa hine Steder, uden at Sidste kan undertrykke Første fordi de boe længere fra Tronen end Beboerne fra hine Provindzer.

På denne måde fik Skive-købmændene også introduceret en centrum/periferi-vinkel i deres klage, som fremstillede dem selv som endnu mere udsatte for urimeligheder – alene på grund af deres geografiske hjemsted langt fra lovgivningsmagten.

Købmændenes klage var et partsindlæg. De havde en klar interesse i at skabe et narrativ, der fik centrale instanser til at skride ind og beskytte deres privilegier og deres levebrød. Derfor er samtlige argumenter i klagen naturligvis udformet med henblik på at styrke dette narrativ. Ikke desto mindre præsenterer klagen – foruden den grundlæggende konflikt – også flere af de elementer, der er nødvendige for forståelsen af, hvorfor en sort økonomi fik lov at eksistere ved siden af den regulerede, økonomiske samfundsorden. For at komme nærmere et svar på dette spørgsmål, vil jeg i artiklen på den ene side undersøge lovgivningen om ulovlig handel på landet og på den anden side gennemgå nogle konkrete eksempler på retsforfølgelsen af den illegale handel på landet. De konkrete eksempler skal tjene som udgangspunkt for en analyse af de involverede aktører – landprangeren, hans kunder, hans leverandører, embedsmændene og købstadskøbmændene – og deres motiver til at håndtere den ulovlige handel, som de gjorde.

Men inden disse to hovedafsnit om lovgivningen og aktørerne skal den samfundsmæssige kontekst, som den ulovlige handel foregik i, præsenteres. Derfor handler det første afsnit om mulighederne for vareforsyning på landet under enevælden, mens det næste indeholder en vurdering af, hvor udbredt den illegale handel med købmandsvarer på landet egentlig var.

Vareforsyningen på landet under enevælden

Siden Middelalderen havde købstædernes købmænd haft monopol på at handle med købmandsvarer, ligesom bønderne skulle sælge deres overskudsproduktion på købstadens torvemarked.² Denne ordning fremgik af Danske Lov fra 1683³ og af særlige privilegiebreve, der var udstedt til de enkelte købstæder. De overordnede bestemmelser blev samlet og præciseret i forordningen af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang,” som var den centrale lovtekst i forhold til emnet – den ulovlige handel på landet – i den periode, som denne artikel handler om. I forordningen fra 1741 fik de to centrale udtryk om denne handel deres faste juridiske definition:⁴

Land-Prang er, naar nogen paa Landet boende [...] paa Landet sælger [...] de Vahre, som allene i Kiøbstæderne maae sælges, og derfra af Land-Manden skulle søges og afhentes.

Forprang [...] er, naar nogen enten Borger eller Landboe [...] paa Landet hos Landmanden [...] opkøber Korn, Qvæg eller andre Vahre, som til Axeltorvene i Kiøbstæderne burde indføres [...] for dermed at drive Handel og søge Profit.

Landprang var altså groft sagt, når en landbo købte købmandsvarer i byen og solgte dem videre til andre landboer, mens forprang handlede om ulovlige opkøb af landbrugsprodukter direkte hos bonden, som jo selv skulle have bragt dem til markederne i købstaden og solgt dem der. Disse to forbrydelser gik ofte hånd i hånd. Forprangeren, der opkøbte bøndernes produkter i større partier og solgte dem videre til købstadskøbmænd, har med fordel ved samme lejlighed kunnet forsyne bønderne med købmandsvarer fra byen – og dermed slå to fluer med et smæk. Selv om begreberne

forprang og landprang i den virkelige verden blev brugt i flæng om ulovlig handel på landet,⁵ er den præcise definition vigtig i forhold til denne artikel, hvor det er *landprang*, der er i fokus.

Straffen for ulovlig handel skulle først og fremmest ramme forbryderen på pengepungen. Hvis en for- eller landpranger blev dømt, bestemte forordningen fra 1741, at han skulle have sine varer konfiskeret, betale sagens omkostninger og ”straffes med anseelig Penge-Mulct, efter Sagens Vigtighed og Forseelsens Beskaffenhed.”

Fra den almindelige landbobefolknings side kunne købstædernes handelsmonopol vanskeligt ses som andet end en uvelkommen og ufleksibel regulering af deres indkøbsmuligheder. Dårlige transportforhold kunne – alt efter geografisk hjemsted – betyde, at det var forbundet med betydeligt besvær for den enkelte bonde at komme ind til den nærmeste købstad for at handle, ligesom knapheden i den enkeltes økonomi ofte heller ikke tillod storindkøb, når turen endelig blev taget. Privilegiesystemet åbnede derfor op for et mere eller mindre sort marked, hvor der blev tænkt i alternative metoder til at håndtere vareforsyningen på landet.

I 1735 blev landets købstæder og amtmænd bedt om at svare på en række spørgsmål om købstædernes økonomiske tilstand. Besvarelsene findes bevaret fra næsten alle danske købstæder, og i forbindelse med en artikel fra 2008 om købstædernes økonomiske rolle for oplandet 1600-1850 har historiker Søren Bitsch Christensen gennemgået for at se, hvad de fortæller om den illegale handel på landet i 1735. På den baggrund når han frem til, at denne handel blev bedrevet på tre forskellige måder: (1) omrejsende kræmmere, der solgte direkte ved døren, (2) lokale bønder, der solgte eller videresolgte varer, og (3) konkurrerende økonomiske ”centre” som herregårde, præstegårde og kroer.⁶ Her i artiklen ligger fokus på den type illegal handel, som i Christensens kategorisering har fået nummer (2) – de lokale bønders salg til deres standsfæller i området.

Denne form for ulovlig handel nævnes til gengæld nærmest ikke i etnologen Margit Baad Pedersens bog *Købmand og høker på landet* fra 1983. Her definerer hun de tre primære distributionskanaler for vareforsyningen på landet under enevælden: (1) købstadskøbmanden, (2) markederne og endelig (3) de omvandrende kræmmere, hvis virksomhed hun beskriver som ”meget udbredt.” De to første kanaler var de lovlige, mens den tredje var ulovlig. Om den skriver Pedersen, at den ”illegale landhandel florerede i lidt større stil i Midt- og Vestjylland, hvor der de fleste steder var langt til en købstad,” men hun påpeger samtidig: ”Denne handel blev f.eks. i Viborg amt varetaget af husekræmmerne, der aftog bøndernes bindetøj dels mod rede penge, dels mod varer, herunder urtekramvarer. Også de mange opkøbere fra købstædernes købmænd, der rejste rundt og købte korn, førte varer med sig, som de solgte til bønderne.”⁷ Pedersen lægger altså – også for det midt- og vestjyske områdes vedkommende – vægt på kræmmernes mobilitet: De var omrejsende folk, der kom ud til bønderne og solgte deres varer. De fastboende handlende nævnes ikke som en variant af den ulovlige handel.

Dette understreges også af Pedersens formuleringer om de høkere og landkøbmænd, som etablerede sig med lovlige forretninger på landet efter næringsfrihedslovgivningen i midten af 1800-tallet⁸ – og som er de egentlige genstande for Pedersens bog: ”De tidlige butikshandlende på landet udgør en helt ny erhvervsgruppe, og det syntes på forhånd givet, at denne gruppe måtte få en central rolle i de forandringer, der foregik i bondesamfundet. Men hvem var disse nye vareformidlere, købmændene og høkerne?”⁹ Pedersen betegner således de lovlige høkere og landkøbmænd som ”en ny erhvervsgruppe” og som ”nye vareformidlere”. Med disse betegnelser får Pedersen givet læseren det indtryk, at det var et helt nyt fænomen, opstået med næringsfrihedslovgivningen, når fastboende landboer forhandlede købmandsvarer i deres eget lokalområde.

Denne artikel vil vise, at dette bestemt ikke kan siges at have været et nyt fænomen – selv om det naturligvis var nyt, at det i 1862 blev lovliggjort. Søren Bitsch Christensens identificering af forskellige kategorier af ulovligt handlende på landet i 1735 ser med andre ord ud til at være mere

dækkende end Pedersens, også for første halvdel af 1800-tallet, og også selv om Christensens primære interesse er at beskrive byernes rolle i det økonomiske system.

Udbredelsen af landprang

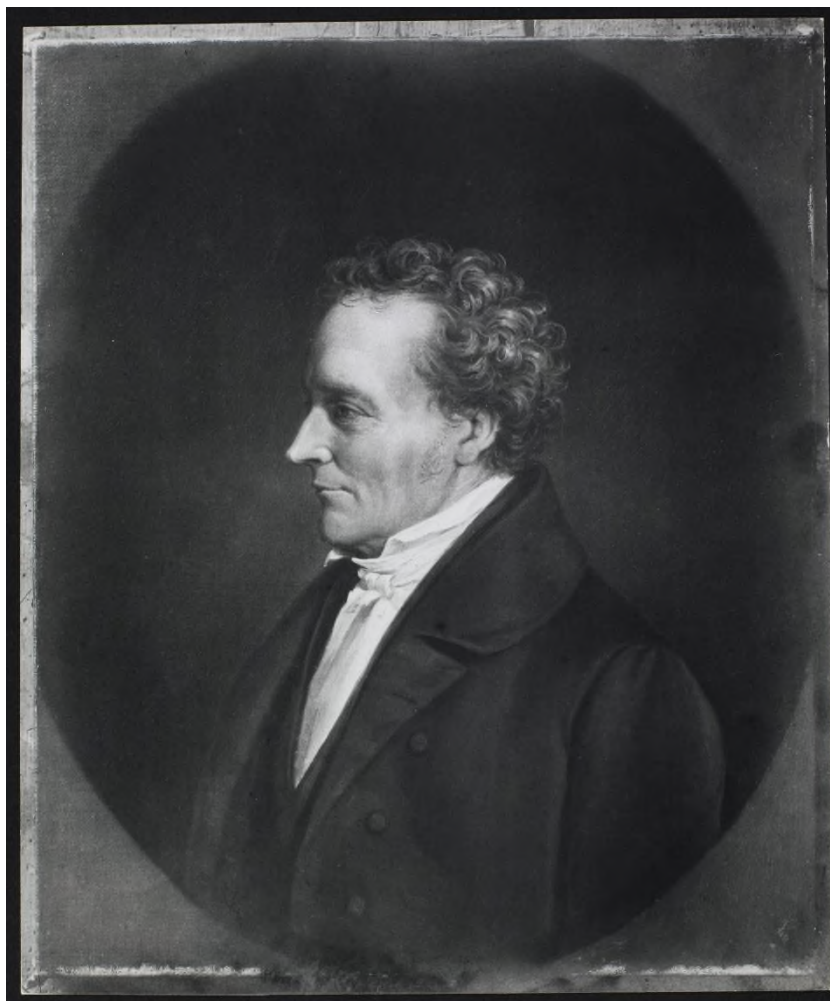
Som nævnt ovenfor finder Søren Bitsch Christensen ulovlig handel med købmandsvarer nævnt i købstædernes indberetninger fra 1735. Handelen antog forskellige regionale former, men den kendtes altså allerede små 100 år før Skive-købmændenes klage til Danske Kancelli. Og hvad mere er, så var den et problem, som Christensen ser nævnt i næsten alle købstæders indberetninger.¹⁰ Den illegale handel på landet var med andre ord på dette tidspunkt et udbredt fænomen. Dette fremgår også, omend mere indirekte, af den tidligere omtalte forordning fra 1741 ”Om Land- og Forprang”. Her står, at Kongen valgte at udstede forordningen, fordi ”Vi u-gierne have fornømt, hvorledes Kiøbstæderne i Vort Rige Danmark meget skal finde sig fornærmede i deres lovlige Handel og Næring [...] ved det, at den [...] strængelig forbudne Land- og Forprang skal, udi lang Tiid, have gaaet i Svang, og saaledes taget overhaand, at nu omsider mange fast ikke engang viide, hvorviidt saadant er forbudet.”¹¹ Hvis disse udtalelser står til troende, var der altså på dette tidspunkt en temmelig udbredt sort økonomi på landet – så udbredt, at aktørerne oven i købet kunne være i tvivl om, hvorvidt de overhovedet foretog sig noget ulovligt.

Kronologisk kan eksistensen af de ulovligt handlende bønder følges endnu længere tilbage. Etnologen Johannes Møllgaard påviser således eksistensen af handelsbønder som en slags lokal økonomisk elite med egen livsform allerede omkring 1690. Møllgaard arbejder – som jeg – med Salling som konkret geografisk kontekst, og kildematerialet til hans undersøgelse er primært den lokale tingbog 1688-1692.¹² Han inddeler handelsbønderne i to kategorier, nemlig ”prangere” og ”kræmmere”. De første handlede med heste og kvæg, mens de sidste handlede med købmandsvarer og dermed i princippet udfyldte samme funktion i lokalsamfundet som de landprangere, der er i centrum for denne artikel. Den ulovlige handel og den sorte økonomi, som ses på landet i første halvdel af 1800-tallet, havde altså rødder langt tilbage – men det er selvfølgelig svært (og uden for denne artikels fokus) at vurdere, om handelens omfang ændrede sig over tid.

Af Christensens gennemgang af 1735-indberetningerne fremgår det som nævnt, at næsten alle købstæder i landet klagede over den ulovlige handel, men han konstaterer også, at handelen antog forskellige regionale former. På Sjælland foregik der, ud fra indberetningerne at dømme, en livlig handel på landet med udgangspunkt i varer til og fra det store københavnske marked. Men også i et bælte hen over det sydlige Danmark – fra Ribe over Fyn til Lolland-Falster – var købstæderne stærkt udfordrede: Her stod de lokale bønder selv for handelen i den jyske del, mens de sydvendte øer generelt blev betjent af udefrakommende, ikke mindst skipperne fra Ærø. I det nordvestlige Jylland, skriver Christensen, var det til gengæld især kystskippere, der opererede, mens midt- og østjyderne primært handlede med omrejsende kræmmere.¹³

Da Skive-købmændene i 1830 klagede over den ulovlige handel, beskrev de som nævnt fænomenet som udpræget jysk. Det kan de have skrevet i et forsøg på at få ekstra opmærksomhed omkring deres klage, men det er også en mulighed, at situationen var ændret i løbet af de små 100 år, der var gået siden købstædernes indberetninger fra 1735. Det er svært at sige noget præcist om, da der ikke findes nogen samlet opgørelse af antallet af retssager mod land- og/eller forprangere. Det kunne ellers være interessant at se, hvordan denne type sager fordelte sig kronologisk og geografisk – selv om en optælling naturligvis ville lide af den svaghed, at et vellykket prangeri-foretagende netop karakteriseres ved ikke at blive opdaget og retsforfulgt. Vi skal dog senere i artiklen se, at man sagtens kunne have succes som landpranger, *selv om* man blev opdaget og retsforfulgt. For at undersøge landprangs udbredelse i første halvdel af 1800-tallet må vi derfor vende os mod andre typer af kilder end statistikker over retssager.

Landøkonomen Gregers Begtrup (1769-1841) var ansat som professor i landøkonomi ved Københavns Universitet. Hans hovedværk er "Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark", der udkom i årene 1803-1812, og som grundigt gennemgik hvert enkelt amt i Danmark ud fra et landbrugsøkonomisk synspunkt. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

I årene 1803 til 1812 indsamlede landøkonomen Gregers Begtrup en lang række oplysninger, som han siden udgav i amtsopdelte beskrivelser af "Agerdyrkningens Tilstand i Danmark". Bare gennemgangen af de nørrejske amter – det vil sige amterne nord for Kongeåen – fylder tre tykke bind, i alt knap 1.600 sider. Det er imidlertid ikke meget, der står om prangeri (forstået som for- og landprang) i Begtrups amtsbeskrivelser. Øst for Lillebælt nævnes det ikke, og vest for Lillebælt nævnes det kun i bindene om Ringkøbing og Viborg amter.

For Ringkøbing amts vedkommende nævnte Begtrup særligt tre "Industriegreene", som landbobefolkningen benyttede sig af ud over hovederhvervet i jordbruget: for det første strømpebinding, for det andet fiskeri og som den "tredje Industriegreen [...] al Slags Prangerie og Landprang, hvoraf der leve nogle i hvert Sogn, eller have det som en Binæring." Prangerne fandtes altså ifølge Begtrup i alle sogne i Ringkøbing amt, og der var mange forskellige slags: "Nogle opkjøbe Stude og Køer, som de føre til Herregaardene i Sjælland, andre opkjøbe og udføre uldne Vare, atter andre opkjøbe alle Slags Skind, Smør, Fjær m.v., andre ernære sig med Udsalg af Bondens Fornødenheder: Tobak, Jern, Kaffe, m.v."¹⁴ Særligt hvad angår den sidste type, er vi klart ovre i kategorien med den ulovlige landprang, hvor der blev handlet med købmandsvarer på landet. Den mest indgående beskrivelse af prangeriet findes imidlertid i Begtrups beskrivelse af Salling i Viborg amt. Efter at have beskrevet sallingboernes systematiserede (og fuldt lovlige) prangeri med heste, stude og køer ("Paa den Maade er næsten hver Bonde Pranger") fortsatte Begtrup:¹⁵

Der gives ogsaa Prangere, som for Kjøbmændene i Aalborg opkjøbe Smør, Korn, Lærreder, Uld m.v. for flere tusende Rigsdaler, og som igjen afsætte til Landmanden hans Fornødenheder af Jern, Hamp, Hør, Tobak m.v. Saaledes har i et Aar en Pranger indkjøbt Lærreder for 3000, og Smør for 7000 Rdlr. Man regner i de fleste Sogne to til fire Prangere efter Sognets Størrelse, hvoraf den største Mængde boe midt i Landet [dvs. midt i Salling]. Den Næringsvei benyttes baade af Gaardmænd som Huusmænd, og enkelte samle stor Formue derved, og have en stor Omsætning. At det Prangerie drives her videre end i de øvrige Egne af Jylland, er fordi at Landets eneste Kjøbstæd Skive er alt for uformuende til at opkjøbe Landets Produkter.

Begtrup nævnte således for Sallings vedkommende både forprang (opkøbene af landbrugsprodukter) og landprang (salg af bondens "Fornødenheder") – og af denne type prangere boede i Salling mellem to og fire i hvert sogn. Det er mange, når man tager i betragtning, at prangeriet stort set ikke blev nævnt i resten af landet, og Begtrup skriver da også, at prangeriet var særligt udbredt her som følge af købstaden Skives økonomiske svaghed.

At dømme efter Begtrups gennemgang af forholdene fra det første årti af 1800-tallet, var der altså særligt mange land- og forprangere i Salling, der nærmest virker som landets førende egn, hvad den aktivitet angår. Det resultat når Møllgaard da også frem til i sin tidligere nævnte artikel om handelsbønder i Salling. Her konkluderer han på baggrund af en gennemgang af Begtrups værk og sit kendskab til antallet af handelsbønder i Salling omkring år 1700: "Handelsbønder trivedes kort sagt især i Vestjylland, og Salling udmærker sig ved at have særlig mange handelsbønder."¹⁶

Inddrager man derimod de amtsbeskrivelser, som Landhusholdningsselskabet¹⁷ fik udgivet i perioden 1826-1844,¹⁸ får man imidlertid ikke helt samme billede. Her var udgivelserne ganske vist knap så ensartede, da hvert amtsbind havde sin egen forfatter, men bindene var dog delt op i de samme 29 kapitler, hvor prangeriet – hvis det omtales – normalt blev behandlet i kapitel 16, der handlede om landprodukternes afsætning. Det var Steen Steensen Blicher, der i 1839 skrev om Viborg amt, som også omfattede Salling. I modsætning til Begtrup nævnte han ikke prangeriet med et ord (hvorimod husekræmmerne i de sydlige dele af Viborg amt omtales indgående¹⁹). Det skyldes formentlig, at Blicher enten ikke har været opmærksom på eller interesseret i fænomenet.

Til gengæld omtales prangeriet forholdsvis fyldigt i andre af amtsbindene.

Landvæsenskommissær Dalgas skrev således i 1830 om Ribe amt blandt andet:

En, formedelst Mængden af Deeltagere, meget betydelig Handel er den, som føres af de saakaldte Landprangere. I hvert Sogn er der nemlig gjerne een eller to Familiefædre, som gjøre sig en Fortjeneste af at afkjøbe Landmanden hans Frembringelser, og forsyne ham igjen med nogle af hans vigtigste Fornødenheder.

Dalgas vurderede altså denne kombination af for- og landprang som en vigtig og ikke mindst meget udbredt næringsvej i Ribe amt – "skjøndt uden for Lovens Act".²⁰

Fra Thisted amt meldte provst C. Djørup i 1842, at landprang "drives saa stærkt i dette Amt, [...] at Savnet af gode Torve saa meget mindre føles". Djørup beskriver landprangeriet som en lettelse for især "den, der Intet har at kjøre med, og Bonden behøver ei at løbe til Kjøbstad efter ethvert ¼ Pd. Kaffe." Han mente dog overordnet set ikke, at handelslivet fik meget glæde af denne indretning, for prangerne bidrog ikke med andet end transporten, "og Landmanden maa gjerne dyrt betale denne Nemhed."²¹ Tilsvarende nævnte amtsforvalter Brinck-Seidelin fra Hjørring amt i 1828 "Landprang og Forprang" som næringsveje dér, og skrev beklagende, at så længe "de ere forbudne, maatte man meget ønske, at et aarvaagent Opsyn gjorde det umueligt at drive dem." Amtsforvalteren var dog ikke blind for prangeriets fordele: "Landprang er i øvrigt til Fordeel for Bonden, som kan faae hvad han behøver uden tidspildende Reise til Kjøbstaden, og ei til Skade for Kjøbstæderne, naar Varene der kjøbes".²² Det ulovlige prangeri var med andre ord også i disse

nordvestlige amter temmelig almindeligt forekommende, og forfatterne til amtbeskrivelserne var ikke helt utilbøjelige til at påpege de fordele, prangeriet gav – selv om de selvfølgelig måtte tage en vis officiel afstand fra ulovlighederne.

Denne evne til at se sagen fra begge sider fremgår endnu tydeligere af J. C. Halds beskrivelse af Ringkøbing amt fra 1833. Han angav, at bønderne solgte deres produkter ”til de saakaldte Landkræmmere, hos hvilke de igjen kunne erholde saadanne Vare, som de have Brug for” – altså endnu en understregning af den synergiske sammenhæng mellem for- og landprang. Han fortsatte: ”Denne Slags Handel er til liden Baade [fordel] for Kjøbstæderne; men Hensyn paa de locale Forhold og paa Landboens Tarv fordrer udentvivl, at den ikke aldeles nedtrykkes.”²³ Det var ikke mindst de lange afstande til nærmeste købstad i nogle dele af amtet, der ansporede Hald til at mene, at man måtte se igennem fingre med i det mindste en del af den ulovlige handel på landet – selv om den altså ikke ligefrem gavnede købstæderne. Afstanden til nærmeste købstad optræder også i andre jyske amtsbeskrivelser som en væsentlig årsag til, at den ulovlige handel var forståelig – skønt måske ikke ligefrem acceptabel: J. C. Hald skrev også bindet om Randers amt, og her foreslog han, at der i det mindste kunne gives privilegier til nogle enkelte handlende ved nogle forskellige, praktisk beliggende ladepladser, da ”dette muligen [vilde] bidrage til at lette Afsætningen af Bondens Producter, med hvilke han maa tye til de monopoliserede Kjøbmænd i Byerne.” Man forstår, at det ikke er optimalt for bonden at måtte ”ty” til de ”monopoliserede” købstadskøbmænd. Hald omtaler også her ulovlig handel med købmandsvarer: På et af de omtalte ladesteder befinder der sig ind imellem skippere, der på vegne af sjællandske slagtere her indskiber lam, ”og det feiler neppe, at denne Egns Bønder benytte sig af Leiligheden til at omtuske Proviant til Skipperne imod andre Varer.”²⁴

Tydeligst beskriver nok landvæsenskommissær Dalgas (der ovenfor også er omtalt som forfatter til bindet om Ribe amt) problemerne med de lange rejser i det bind, han skrev om Vejle amt. I den østlige del af amtet er det ikke et problem for bønderne at komme ind til købstæderne, fordi de ligger så tæt. Anderledes ser det ud i amtets vestlige dele²⁵

Men komme vi til Vester-egnen, hvor ere de Torve, Bonden skal tye til, de Steder, hvor han skal afsætte sine Producter? At kjøre 5 til 6 ja 7 Mile, for det meste ad besværlige Veie, være to til tre Dage hjemme fra, slide paa Vogn og Heste o. s. v., alt for at modtage 2 Rbd. for en Tønne Rug, er dog vist at sætte Taalmodigheden haardt paa Prøve.

Den byhistoriske forskning har – til sammenligning – traditionelt arbejdet med en smertegrænse på omtrent to mil (15 km.) for, hvor langt en bonde kunne nå at rejse ud og hjem på samme dag.²⁶ I de egne, hvor der var langt til købstæderne, var Dalgas altså så absolut på bøndernes side i forhold til ønsket om at få lempet på de rigide regler om, hvad man måtte på landet, og hvad man måtte i byen. Dalgas lagde ikke skjul på, at den lokale befolkning allerede selv for længst havde valgt at se stort på forbuddene, og han havde et meget konkret forslag til, hvordan man kunne fremme kornavlens i en egn, hvor det var svært at komme af med kornet:²⁷

Man give dem Tilladelse til at anlægge Brænderier, og større Velgjerning vil neppe kunne vises denne Egn. Nødvendighed, Billighed, Localomstændigheder, alt taler for denne Tilladelse, uden hvilken der aldrig kan være Opmuntring, i saa langt fraliggende og saa maadelige Egne, til at dyrke Jorden, og uden hvilken vore Heder følgelig aldrig ville blive befolkede og opdyrkede!! Blev der ikke alt brændt saa meget i Smug, og vidste man ikke at skaffe sig ufortoldede Varer fra Vestkysten af Landet, vilde det, med de Tider vi nu leve i, alt længe have været forbi med Vesteregnet.

Det korn, der dyrkedes i de øde egne, burde altså kunne bruges til at brænde – lettere omsætteligt, forstår man – brændevin, og det var en tilladelse, som den lokale befolkning i vid udstrækning

allerede gav sig selv, ligesom den skaffede sig købmandsvarer via illegalt handlende ved Vestkysten. Simpelt hen, ifølge landvæsenskommissæren, for at kunne overleve ude i de tyndt befolkede egne.

Den ulovlige handel omtales primært i de vestlige og nordvestlige dele af Jylland i disse amtsbeskrivelser. Den omtales derimod ikke i beskrivelserne af Aalborg, Aarhus, Skanderborg og altså – pudsigt nok – Viborg amter, ligesom den heller ikke omtales i den østlige del af Vejle amt. Også i amtsbeskrivelserne fra amterne øst for Lillebælt er omtalen af ulovlig handel med købmandsvarer eller landprang stort set fraværende.²⁸ Der er altså et ret tydeligt sammenfald mellem den ulovlige handel og så de egne af landet, hvor der var (er) forholdsvis langt mellem købstæderne. Og det er også i beskrivelserne af disse vestlige amter, forfatterne forsøger at forklare læserne, hvorfor landbobefolkningen dyrkede den sorte økonomi, uanset hvor ulovlig den måtte se ud fra lovgivernes side: Det var simpelt hen et spørgsmål om at gøre vareforsyningen – og afsætningen af egne produkter – så fleksibel, at den ikke trak urimeligt mange ressourcer ud af husholdningen.

Den vanskelige sag

Den ulovlige handel med købmandsvarer ser altså ud til i hvert fald at have været et (vest)jysk fænomen, og de fleste samtidige observatører kædede landprang og forprang sammen som to synergiske aktiviteter, der støttede hinanden – hvorfor ikke have noget med at sælge, når man tog rundt for at opkøbe? Samtidig er observatørerne også nogenlunde enige om, at der lokalt kun blev gjort en ret lunken indsats for at retsforfølge denne type af kriminelle aktiviteter.

Denne lunkenhed faldt ind imellem købstædernes handlende for brystet. Vi så tidligere, at Skive-købmændene i 1830 klagede til Danske Kancelli, hvis præsident – gehejmestatsminister Poul Christian von Stemann – i det konkrete tilfælde konkluderede, ”at Politivirigheden i den Henseende ikke viser nogen sær Activitet.”²⁹ Der blev altså også fra centralt hold rejst tvivl om det lokale politis iver for at retsforfølge prangerne. I dette afsnit skal vi se nærmere på fire sager mod en landpranger fra Skive-området og undersøge, hvordan sagerne opstod, hvordan de blev behandlet, og hvordan de blev afgjort i retsvæsenets forskellige instanser. Formålet er at anskueliggøre, hvorfor retshåndhævelsen i forhold til landprang faktisk var vanskelig at gennemføre.

De fire sager blev alle ført mod en af de landprangere, som Skive-købmændene i 1830 fortalte, at de syv år tidligere – i 1823 – havde indgået forlig med. Det drejer sig om Jens Hansen (1802-1851) fra Selde sogn, som altså over to årtier var i myndighedernes søgelys for landprang intet mindre end fire gange: i 1823, 1828, 1834 og 1843. Det er strengt taget ikke juridisk korrekt at kalde Jens Hansen for ”landpranger”: Han blev aldrig dømt for denne illegale aktivitet. Når jeg alligevel konsekvent i artiklen kalder ham for landpranger, skyldes det, at indholdet af sagernes dokumenter efter min mening ikke efterlader nogen egentlig tvivl om, at Jens Hansen drev ulovlig landprang – også selv om samtidens retssystem ikke fandt det tilstrækkelig bevist til at dømme ham.

Eftertiden huskede da også Jens Hansen for hans lyssky handelsvirksomhed. Da folkemindesamleren Evald Tang Kristensen engang hen mod slutningen af 1800-tallet var på besøg på Jebjerg højskole i Salling, fortalte en elev ham denne historie:³⁰

Henne i Flovtrup i Selde sogn boede for godt 30 år siden en kjøbmand, der hed Jens Hansen. Han var et forfærdeligt menneske til at snyde folk både med vægt og varer, og hans brændevinstønder fyldte han med vand, når de var halvtomme. Hans datter var gift, inden han døde, og hendes mand fik da gården. En dag de begge to lå og lugede på broen [gårdspladsen], kom konen sådan til at se ind imellem hendes mands arme og hen på møddingen, og da kunde hun se hendes fader stå der henne i hans knæbukser og sølvknappede vest og med rød spidslue på, ligesom de havde set ham, den gang

han var levende. Hun bliver forskrækket og siger: ”Åha, der går min fader.” Han gik også med en bismær [en vægt] i hans hånd.

Genfærdet dukkede op flere gange, inden det lykkedes den lokale præst at mane det i jorden, hvorefter de nye folk på gården kunne leve i fred. Der er næppe nogen tvivl om, at det har været velkendt i lokalområdet, at Jens Hansen havde varer til salg, når han fik et sådant eftermæle – om det er rigtigt, at han snød kunderne, kan vi selvfølgelig ikke vide, men han var i hvert fald en hård modstander for Skive-købmændene og de lokale embedsfolk.

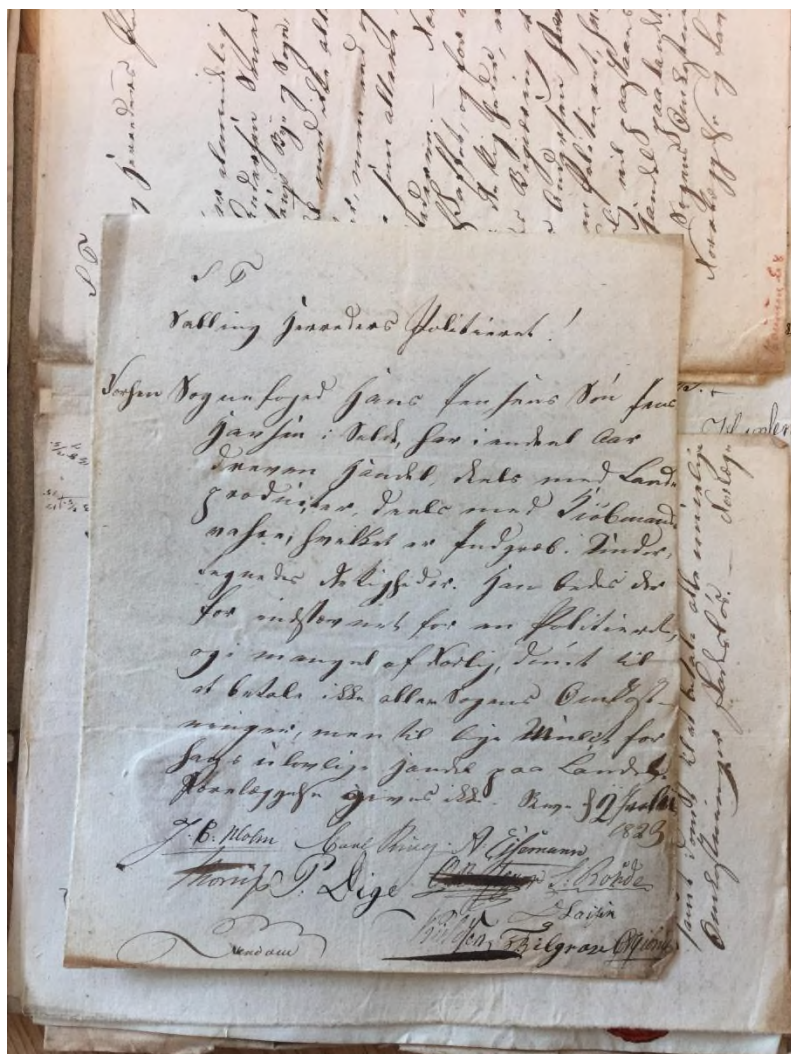
Når det er interessant at beskæftige sig med sagerne mod netop Jens Hansen, er det dels fordi de mange sager har efterladt en temmelig indgående dokumentation for hans aktiviteter, dels fordi to af sagerne nåede igennem alle tre retsinstanser – fra den lokale underret over landsretten og helt op til Højesteret – og dermed må siges at være gode indikatorer for, hvilke juridiske problemer der kunne være forbundet med at retsforfølge landprangere. Samtidig førte en af sagerne til en klage fra de lokale købmænd til centraladministrationen, hvilket affødte en del dokumentation for såvel købmændenes som de lokale og de centrale embedsmænds syn på landprang, både i det konkrete tilfælde og generelt.

Det var selvfølgelig ikke almindeligt, at landprangsager som Jens Hansens nåede frem til Højesteret og centraladministrationen. Skive-købmændenes klage fra 1830 til Danske Kancelli over ikke mindst Jens Hansens aktiviteter omtales således i Per Bojes bog fra 1977 om de danske provinskøbmænd som et af to eksempler på dette (den anden klage indkom i 1832 fra Ringkøbing). Her bruger han sagerne til at undersøge centraladministrationens holdning til landprang og konkluderer, at når centraladministrationen tilsyneladende udviste en noget større iver for at håndhæve forbuddet mod landprang end lokaladministrationen, skyldtes det et nationaløkonomisk ønske om at begrænse forbruget af importerede varer (de illegalt handlede købmandsvarer var ofte importerede) – mere end det var et udtryk for et egentligt ønske om at beskytte købstædernes handelsprivilegier.³¹ Dette er et eksempel på, at sagerne mod Jens Hansen kan fungere som en prisme til at belyse håndteringen af landprang fra mange forskellige sider – og også på forskellige administrative niveauer.

1823

I 1823 var Jens Hansen ikke ene om blive anmeldt for landprang i Salling. Dengang, fortalte Skive-købmændene i deres klage fra 1830, havde det været helt galt med det ulovlige prangeri. De havde derfor besluttet at indlede en juridisk klapjagt på Salling-prangerne: ”Der blev da i Aaret 1823 begyndt med at saggive alle dem der paa Landet gjorde os Indgæeb i vor Næringsvei, men og med dem alle afsluttet Forlig ved hvilket de erlagde en Mulct til vedkommende Kasse, ligesom de og forbandt dem til, aldrig mere at handle.”³² Denne aktion fra 1823 fremgår også af politiarkiverne fra Salling. I strafferegisteret fra Sallinglands herreder står, at 17 personer i 1823 blev tiltalt for landprang – et helt enestående tal, når man kigger på de efterfølgende årtier, hvor der samlet set kun optræder ganske få domme for den samme forbrydelse.³³ Til de 17 kom to, der også i 1823 blev anmeldt, men ikke tiltalt. 16 af sagerne endte med et forlig, hvor landprangeren gik med til at betale en bøde på en til fem rigsbankdaler sedler og lovede ikke fremover at bedrive ulovlig handel; en enkelt blev idømt en bøde på 40 rigsbankdaler sølv – og kun de to sidste slap altså for straf.³⁴

Jens Hansen fra Selde var den yngste af alle de tiltalte. Han var på dette tidspunkt kun 20 år gammel, men var ikke desto mindre ifølge købmændene allerede en forhærdet lovbrøder: ”Jens Hansen i Selde har i endeel Aar dreven Handel, deels med Landproducter, deels med Kiøbmandsvahre, hvilket er Indgæeb i Undertegnedes Rettigheder,”³⁵ skrev de i deres anmeldelse. Da Jens mødte i retten, knap to uger inden sin 21 års fødselsdag, indgik han et forlig med klagerne, som indebar, at han betalte en bøde på fem rigsbankdaler sedler og lovede fremover at afholde sig

Købmændenes anmeldelse af Jens Hansen i Selde fra 2. juli 1823. Nederst har Skive-købmændene hver især skrevet under: Holm, Ring, Essemann, Thorup, Dige, Rohde, Lassen, Kjeldsen, Bilgrav og Gjørup. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Sager til politiprotokoller (B43A-58), læg 1823.

fra ulovlig handel. Det blev også bestemt, at forliget skulle have samme virkning som en dom, ”hvis han oftere gjorde sig skyldig i ulovlig Handel”³⁶ – skulle der komme en ny sag, betød det altså, at han skulle anses som tidligere dømt for forbrydelsen. Dermed sluttede sagen (ligesom for de fleste andre anklagede), og Skive-købmændene, der havde sat det hele i gang med systematiske anmeldelser, må have været tilfredse. I hvert fald i første omgang.

Det var altså de skadelidte – købmændene fra den købstad, hvis handelsmonopol blev udfordret – som anmeldte lovovertrædelsen. De anmeldte prangere ser ud til at være blevet behørigt skræmte, siden de næsten alle indgik forlig og lovede at holde sig fra ulovlig handel i fremtiden. Omvendt var forligsbødernes størrelse ret beskeden (i hvert fald i sammenligning med den bøde, som en af dem blev idømt, velsagtens efter at have nægtet at indgå forlig), så de kan også have tænkt, at det var billigt sluppet efter mange års gode forretninger – og løfter kan jo brydes.

1828-1830

Når købmændene henvendte sig til Danske Kancelli i 1830, var det ikke mindst, fordi de var i gang med en ny retssag mod Jens Hansen og to andre af de landprangere, som der var indgået forlig med syv år tidligere.³⁷ Da købmændene skrev til Kancelliet, var sagen mod Jens Hansen i gang ved Højesteret.

Igen havde købmændene selv startet sagen med en anmeldelse til herredsfogeden, som dagen efter var gået i aktion: Han foretog sammen med konsumptionsforvalteren (altså den lokale toldembedsmand) og tre af de klagende købmænd en husundersøgelse hos de tre anmeldte sallingsbønder. Alle steder optegnede man købmandsvarer, der forekom i så store mængder, at det blev formodet, at der blev drevet handel med dem. Sagen mod Jens Hansen blev i første omgang ført og pådømt ved den lokale politiret, hvor han blev idømt en bøde på 32 rigsbankdaler sølv (altså en langt større bøde end forliget i 1823 havde indebåret), og han fik konfiskeret (de fleste af) de beslaglagte varer.³⁸ Jens appellerede imidlertid sagen til overpolitiretten, hvor han blev frifundet, fordi retten ikke mente, at husundersøgelsen havde været lovlig – for at beskytte lovligt handlende mod chikane fra konkurrenter havde 1741-forordningen om for- og landprang nemlig opstillet en række krav, der skulle opfyldes, for at man kunne skride til husundersøgelse og beslaglæggelse, og disse krav mente overpolitiretten altså ikke, at sagsøgerne havde opfyldt.³⁹ Det betød, at den indledende husundersøgelse blev erklæret ugyldig, så hele den efterfølgende vidneafhøring blev irrelevant – sagen skulle have været afvist inden. Købmændene appellerede denne afgørelse til Højesteret, hvor der først blev afsagt dom den 18. oktober 1830, næsten 2½ år efter sagens begyndelse. Endnu engang blev Jens Hansen frifundet og sagsøgerne dømt til at tilbagelevere de beslaglagte varer.⁴⁰ Det fremgår af Højesterets voteringsprotokol, at de ti dommere var enige om, at Jens Hansen skulle frifindes, men de var ikke helt enige om grundlaget: størstedelen mente ligesom overpolitiretten, at den skulle afvises, fordi husundersøgelsen ikke havde været lovformeligt begrundet, mens et mindretal mente, at husundersøgelsen havde været god nok. Til gengæld var alle dommerne enige om, at afhøringerne og forklaringerne ikke beviste, at Jens Hansen havde begået landprang – så resultatet var det samme.⁴¹

Det var under denne sags behandling i Højesteret, Skive-købmændene klagede deres nød til Danske Kancelli. Her mente flere embedsmænd, at klagen blot skulle henlægges, men kancellipræsidenten Stemann valgte at tage klagen op:⁴²

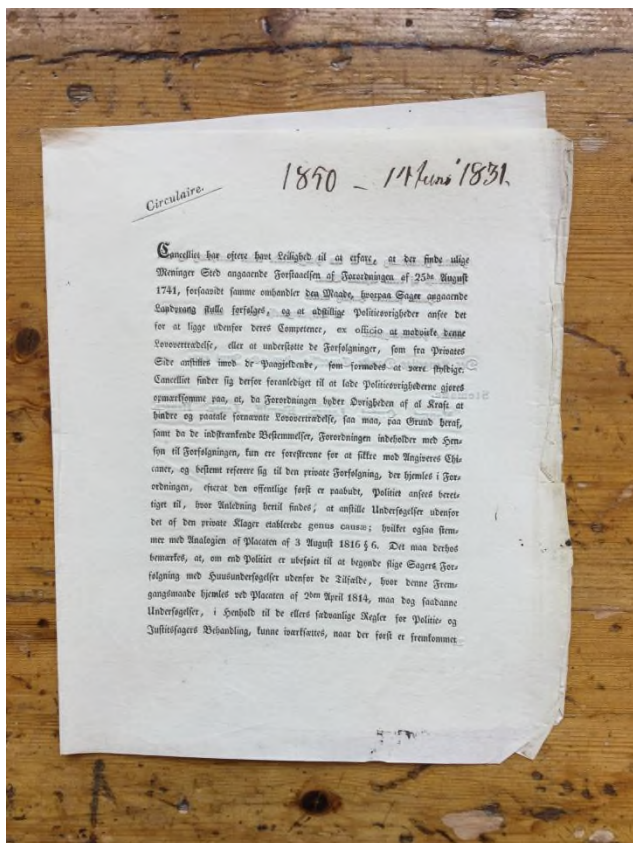
Neppe har det nogen god Virkning, naar paa deslige Klager aldeles intet agtes og Vedkommende i den Anledning aldeles ingen Beskeed erholde, og efter mit Skiønnende maae saadant svække de Paagiældendes Tillid til Authoriteterne i Almindelighed og til de Kongelige Collegier i Særdeleshed.

Klagen medførte faktisk i sidste ende i 1831 udstedelsen af et kancellicirkulære, der lempede betingelserne for, hvornår der kunne gennemføres husundersøgelser ved mistanke om landprang. Men den lempelse kom altså for sent i forhold til sagen mod Jens Hansen, der i mellemtiden var blevet frikendt af Højesteret – primært fordi husundersøgelsen ikke var blevet gennemført på et korrekt grundlag.

1834

Allerede i 1834 fik Jens Hansen imidlertid besøg af myndighederne igen. Den nye konsumptionsforvalter i Skive havde – formentlig klog af forgængerens skade – forinden sikret sig amtmandens godkendelse af husundersøgelsen, som han ønskede at foretage, fordi han havde ”erholdt Angivelse om, at der hos Jens Hansen i Selde skal være Oplag af forbudne Varer.”⁴³ Vi ved med andre ord ikke, hvem der denne gang meldte Jens Hansen til myndighederne, men mon ikke det endnu engang har været hans mest direkte konkurrenter, købmændene i Skive?

Denne gang var det konsumptionsforvalteren og herredsfogedens fuldmægtig, som foretog husundersøgelsen i overværelse af to vidner – den lokale sognefoged fra Selde og en medbragt tjenestekarl fra Skive. Jens Hansen var ikke hjemme, da husundersøgelsen blev foretaget, og hans mor meddelte embedsmændene, at det var ham, og kun ham, der havde nøglerne til et aflåst rum i

Cirkulæret fra Danske Kancelli af 14. juni 1831, som gjorde det nemmere for private sagsøgere at føre en sag mod andre for ulovlig handel. Denne version af cirkulæret ligger i Danske Kancellis egen sag om udstedelsen af cirkulæret, som samtidig indeholder den klage fra købmændene i Skive, som førte til cirkulærets udstedelse. Rigsarkivet: Danske Kancelli, 3. Departement, Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831.

stuehuset og et aflåst rum i laden, som de gerne ville ind og undersøge. Hun vidste desuden ikke, hvornår han kom hjem. Efter en times venten besluttede man at tvinge dørene op, og i de aflåste rum fandt forvalteren og den fuldmægtige ligesom i 1828 en lang række købmandsvarer, som de antog var beregnet til salg. Jens Hansens mor fastholdt imidlertid, at varerne var indkøbt til deres egen husholdning, hvad der alt andet lige må have klinget lidt hult i embedsmændenes ører, fordi eksempelvis mængderne af krydderier var temmelig store (der var således både 8 pund anis og 8 pund allehånde), ligesom husholdningens eget behov for kamme må have været rigeligt dækket af de 20 hornkamme og 7 messingkamme, som blev fundet.⁴⁴

Ikke desto mindre skete der tilsyneladende ikke mere i sagen efter denne husundersøgelse: Hverken i amtets eller i herredsfogedens arkiv er det lykkedes mig at finde spor af retsforfølgelse, forlig eller henlæggelse.⁴⁵ Vi ved ikke, hvorfor der ikke skete mere i denne sag, men det er en mulighed, at embedsmændene og anmelderne sammen eller hver for sig har vurderet, at det ikke kunne betale sig at gå videre med sagen – i betragtning af, at 1828-sagen trods en ret massiv indsats med blandt andet vidneafhøringer var endt med frifindelse.

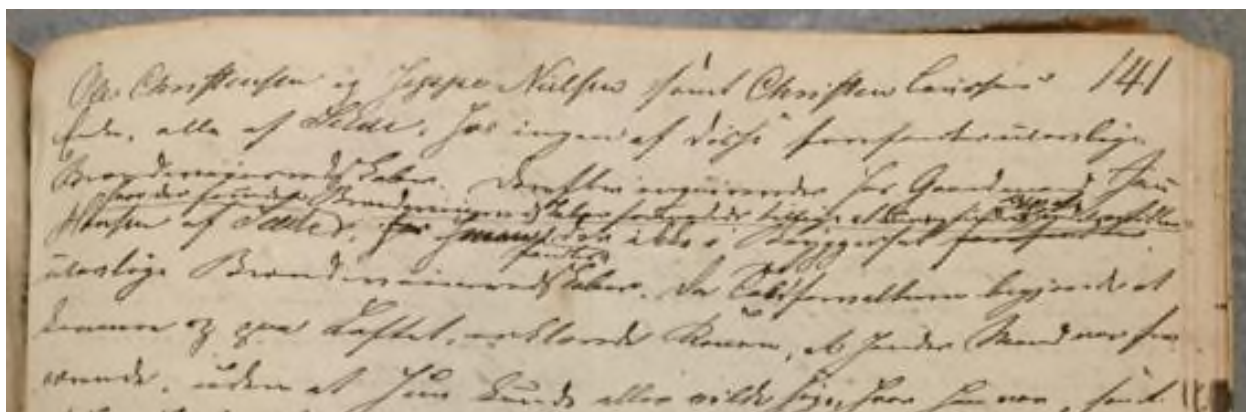
1843-1845

I 1843 startede til gengæld en ny langvarig sag for Jens Hansen. Den begyndte med en husundersøgelse den 28. oktober 1843 og afsluttedes med den endelige dom i overpolitiretten den 20. december 1845, godt to år senere. Undervejs havde sagen været igennem politiretten, overpolitiretten og højesteret, hvorefter den startede forfra i den lokale politiret, hvis dom altså endnu engang blev anket til overpolitiretten, hvor den endelige dom så faldt kort før jul i 1845.

Ligesom i 1834 var det herredsfogedens fuldmægtige og told- og konsumtionsforvalteren, denne gang fulgt af en toldbetjent, der stod for husundersøgelsen. De tre mænd indledte dagen med

– forgæves – at lede efter ulovlige brændevinsredskaber i fem andre gårde i Selde sogn, inden de nåede frem til Jens Hansens gård, hvor – står der i fogedens protokol – ”der foruden Brændeviinsredskaber formodedes tillige at kunne findes Oplag af Handelsartikler.”

Situationen fra 1834 gentog sig, idet Jens Hansen ikke var hjemme, og der var aflåste døre på gården, som ikke kunne åbnes for myndighederne. Denne gang var det dog ikke Jens' mor, men hans kone – han var blevet gift i mellemtiden – der til embedsmændenes irritation holdt fast i, at hun ikke havde adgang til de aflåste dele af gården: ”Toldforvalteren aabnede derefter i Fogedens

Udsnit af fogedprotokollen, hvor der fortælles om husundersøgelsen hos Jens Hansen i 1843. Som det fremgår, er der på et tidspunkt rettet i protokollen, således at det eksplicit fremgår, at man på forhånd formodede at finde handelsvarer hos ham. Dermed gav teksten ikke længere det indtryk, at handelsvarerne var fundet rent tilfældigt under en af de langt mere rutinemæssige undersøgelser for forbudte brændevinsredskaber. Det lugter af en vaklende beslutning fra fogedens side om at spille med åbne kort i en vanskelig sag. Rigsarkivet: Skive Byfoged, Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), p. 141a.

Afslutningen på beskrivelsen af husundersøgelsen i fogedprotokollen. Her ses næsten alle de tilstedeværendes underskrifter (fuldmægtig Kolbye, toldforvalter Gottlieb, kontrollør Poulsen, sognefoged Hans Dahl og de to vidner, der begge hed Mikkel Christensen). Selve beskrivelsen af husundersøgelsen angives til allersidst ”bekræftes med Underskrift af samtlige Vedkommende, med Undtagelse af Konen, der vægrede sig derved.” Jens Hansens kone, Birthe Marie Pedersdatter (1813-1894), der sandt at sige heller ikke undervejs havde været herrerne til stor hjælp, ville altså ikke underskrive i protokollen. Men underskrifterne viser, at husundersøgelsen blev beskrevet med det samme – så protokollen var med i Selde. Rigsarkivet: Skive Byfoged, Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), p. 142a.

og Sognefogedens Overværelse Loftsdøren ved at sprænge den øverste Fyldning i Døren, efter at Konen endnu engang var opfordret til at udlevere Nøglen, som hun formeentligen maatte være i Besiddelse af." Loftsdøren gav adgang til en række rum og kamre, hvor embedsmændene optegnede en lang række varer, "der formeentligen kun kunne være der i saa store Qvantiteter, fordi Gaardens Ejer dermed driver Handel." Som eksempler på de fundne varer kan nævnes omtrent 200 pund kaffe, 40 potter (ca. 38 liter) rom, 50 potter (ca. 47 liter) kornbrændevin og såmænd også "8 Æsker Oblater" (alterbrød) – hvilket samlet set antyder en ganske varieret kundekreds. Størstedelen af varerne anbragte embedsmændene i et af de tidligere aflåste rum, hvorefter de spigrede det til og forsynede både døren og vinduet "med Toldvæsenets og Rettens Segl." Varerne blev altså beslaglagt, men efterladt på gården.⁴⁶

I første omgang blev sagen behandlet ved den lokale politiret, hvor dommeren frifandt Jens Hansen for anklagerne med rundt regnet den samme begrundelse, som fik ham frikendt i 1828-sagen: husundersøgelsen kunne ikke bruges i en retssag, fordi en privat sag om landprang skulle starte med håndfaste beviser – og ikke med en "inkquisition". Dommeren opfattede i denne sammenhæng toldembedsmændene som private angivere. Når husundersøgelsen dermed erklæredes uden virkning, var der ikke noget grundlag for en sag, så dommeren erklærede Jens Hansen fri for tiltale.⁴⁷ Sagen blev appelleret, og overpolitiretten var ikke enig i politidommerens opfattelse: der var efter overpolitidommernes mening tale om en offentlig sag, og derfor var det helt i orden at foretage en husundersøgelse. Overpolitiretten pålagde derfor politiretten at føre sagen, fordi husundersøgelsen var korrekt gennemført og begrundet – og dermed kunne bruges som bevis.⁴⁸

Jens Hansen ankede imidlertid denne dom til Højesteret. Denne gang erklærede Højesteret sig enig med Jens' modpart og fastslog, at sagen skulle begynde på ny i den lokale ret – og altså nu med udgangspunkt i, at husundersøgelsen var lovlig og brugbar.⁴⁹ Da sagen på ny blev pådømt i den lokale politiret (med en ny dommer i forhold til første gang), blev Jens Hansen kendt skyldig. Ud fra husundersøgelsen og vidneafhøringerne mente dommeren ikke, at der kunne være tvivl om, at Jens Hansen havde gjort sig skyldig i landprang, og idømte ham en bøde på 60 rigsbankdaler sølv og konfiskation af varerne. Som kuriosum – og ikke just garanti for en upartisk rettergang – kan nævnes, at det indgik i dommen, at de 60 rigsbankdaler (en temmelig stor sum) skulle deles mellem herredsfogeden (1/3) og dommeren selv, der samtidig havde fungeret som skriver (2/3).⁵⁰ Ikke overraskende ankede Jens Hansen dommen, så den igen skulle behandles i overpolitiretten. Det blev endestationen. Overpolitiretten frikendte Jens Hansen, fordi den ikke fandt forbrydelsen endeligt bevist, idet han havde benægtet vidnernes udsagn om indgåede handler. Dommerne syntes derfor ikke, at de kunne dømme ham for et bestemt tilfælde af lovovertrædelse, ligesom de heller ikke mente, at vidneudsagnene beviste, at han "i Almindelighed" bedrev handel.⁵¹ Igen gik Jens Hansen fri – grundlæggende fordi retten vurderede, at hans formodede lovovertrædelser ikke kunne bevises.

Vanskelighederne ved at føre sag mod landprangere

Vi kan i sagens natur ikke vide, hvor mange tilfælde af faktiske lovbrud i form af landprang, der blev begået uden at blive retsforfulgt, men vi kan i hvert fald fastslå, at det ikke er underligt, hvis de her præsenterede vanskeligheder ved at få landprangere dømt for deres forbrydelser har virket afskrækkende på såvel private anmeldere som lokale embedsmænd. Her ser vi efter min vurdering en af de væsentligste grunde til, at den sorte økonomi på landet – til de legale konkurrenters frustration – blomstrede.

I gennemgangen af sagerne mod Jens Hansen har jeg præsenteret forskellige juridiske elementer, der vanskeliggjorde retsforfølgelsen af landprang, ikke mindst reglerne for lovlige husundersøgelser og vidneudsagns beviskraft. Særligt spørgsmålet om, hvad der egentlig skulle til for at gøre en husundersøgelse lovlig, så den kunne bruges som bevis i en retssag, ser ud til at have

været genstand for meget forskellige fortolkninger gennem tiden og mellem de forskellige instanser: Der var sågar uenighed mellem dommerne internt i Højesteret om, hvorvidt fremgangsmåden havde været korrekt. Sådanne juridiske komplikationer må have været med til at tage modet fra især de krænkede købstadskøbmænd, men måske også til en vis grad fra de lokale myndigheder, i forhold til at indlede sager om landprang. Det var simpelt hen besværligt rent juridisk at få sat i værk og gennemført på en korrekt måde. Og det var da muligvis også denne erkendelse, der i 1834 betød, at en husundersøgelse hos Jens Hansen (efter alt at dømme⁵²) ikke førte til nogen sag.

Der var også det problem, at det kunne være svært at få defineret Jens Hansens aktiviteter entydigt som ulovlig landprang. Han erkendte således ofte, at denne eller hin havde fået købmandsvarer af ham, men enten blev det beskrevet som et ”lån” eller også – noget oftere – som at Jens blot havde fungeret som bud: Jens var rejst til Aalborg på egne vegne, og så havde en nabo bedt ham om at tage et eller andet med tilbage for sig. Det var ikke ulovligt – en af dommerne udtrykte det helt klart ved voteringen i Højesteret i 1830:⁵³

at Indstævnte Jens Hansen [...] har medtaget andre Landmænds Producter til Kjøbstaden til Forhandling og igjen hjembragt Vare fra Kjøbstaden, som disse have anmodet ham om at kjøbe for dem, og at han har udlaant Vare, som han har indkjøbt til eget Forbrug kan ikke subumeres under Begrebet af ulovlig Handel.

Og hvem kunne bevise, at den slags var sket med avance for Jens? Vidnerne havde i det hele taget kun yderst ringe motivation for at udtale sig. Dels ønskede de næppe selv at fremstå som lovbrydere i retten, dels var landprangerens foretagende en fordel for dem – og endelig kunne de have en vis interesse i at stå sig godt med landprangeren, hvis der endnu var økonomiske udeståender imellem dem. Og ud fra vidneudsagnene at dømme indgik der et ret vidtstrakt kredit-element i transaktionerne. I virkeligheden kan man sige, at vidnernes eneste reelle motivation for at udtale sig fældende om landprangeren var, hvis de ikke kunne lide ham og gerne så ham i problemer.

Og endelig var der problemerne med overhovedet at skaffe vidner. Som vi så tidligere, fortalte Skive-købmændene i 1830, at prangerne var gode til at undgå at have øjenvidner til deres forretninger. Og herredsfoged Rosenstand, der efter købmændenes klage i 1830 blev bedt om at redegøre for sin indsats over for ulovlig handel på landet, forsvarede de manglende resultater af sin indsats ved at påpege, at bønderne var uvillige til at udtale sig om hinanden til myndighederne:⁵⁴

Hvor vanskeligt det er at erholde tilstrækkelig Beviis tilvejebragt for ulovlig Handel, har en fleraarig Erfaring tilfulde lært mig; thi det bør vel siges, da det er sandt, at der ikke ere mange Sager, hvori Almuens indbyrdes Connivents [fælles forståelse], samt Lyst til at fordreje og fordølge Sandheden, viser sig i større Grad, end udi de her omhandlede.

Det er således også tydeligt – hvilket vi skal komme tilbage til – at de indkaldte vidner mod Jens Hansen i retten vægrede sig ved at udtale sig alt for håndfast om hans aktiviteter – i hvert fald ville ingen direkte sige, at de vidste, at Jens Hansen i almindelighed handlede ulovligt med købmandsvarer.

De vanskeligheder, som Skive-købmændene havde i forbindelse med at få retsforfulgt Jens Hansen, er naturligvis ikke nødvendigvis repræsentative for alle forsøg på at retsforfølge landprangere – Jens Hansen ser for eksempel ud til at have været en meget standhaftig modstander. Omvendt må der have været tale om erkendte problemer med det juridiske grundlag, når højesteretsdommere kunne være uenige om udlægningen, og når Danske Kancelli faktisk i 1831 gik ind og udstedte et nyt og præciserende cirkulære – det gjorde man næppe på baggrund af blot en enkelt særligt vanskelig sag fra Salling. Men under alle omstændigheder viser denne sag, at de købmænd, der så sig udsat for ulovlig konkurrence fra landprangerne, måtte kæmpe kampen på

flere fronter: Der var som minimum tale om temmelig kompliceret jura, men derudover var der også tale om en forbrydelse, der var svær at bevise, dels fordi vidnerne som oftest var tavse og modvillige, dels fordi forskellen mellem ulovlig handel og lovlig vareudveksling var temmelig uigennemskuelig.

Aktørerne

I de foregående afsnit er det allerede præsenteret, hvordan købstadskøbmændene – den krænkede part – forholdt sig til landprang, og hvordan de kunne agere, når de følte deres grænser overskredet. De skal derfor ikke behandles videre i dette afsnit, der handler om de øvrige aktører, som var involveret i landprangsagerne: Embedsmændene, landprangerne selv, deres kunder og til sidst leverandørerne. Formålet med afsnittet er ud fra de konkrete eksempler at undersøge, hvilken rolle de forskellige aktører spillede i forhold til opretholdelsen (eller bekæmpelsen) af den sorte økonomi på landet.

Embedsmændene

At det ikke kun var sagernes juridiske komplikationer, der var skyld i den manglende retsforfølgelse af landprangerne, antydede købmændene som tidligere nævnt også i deres klage, når de skrev, at det ikke kunne være rimeligt, at deres rettigheder blev undertrykt, blot fordi de boede ”længere fra Tronen.” Denne formulering kunne tyde på, at der blandt Skive-borgerne nok har været en fornemmelse af, at embedsmændene var for efterladende her i rigets udkant, og at de kunne tillade sig det, fordi der ikke var tilstrækkelig kontrol med deres embedsførsel. Borgernes fornemmelse var næppe helt ubegrundet – i hvert fald ikke i den konkrete situation. I sin beskrivelse af Viborg amt fra 1839 skrev Blicher et afsnit, hvor han argumenterede for, at bønderne skulle have lov til at brænde deres egen brændevin. Til dette afsnit føjede han en note:⁵⁵

Jeg kan ikke forlade denne vigtige Materie uden at gjøre den Bemærkning: at Forbudet mod Landbrænderie ikke er kommen andre tilgode end enkelte Embedsmænd og enkelte – Angivere. Jeg kjendte alene i eet Herred tvende saadanne, der ordentlig beskattede alle dem som brændte: de tage af Een en Tønde Havre, af en Anden en Tønde Rug – altsom man kunde komme tilrette om – til de Faa som vægrede sig brugte disse to selvgjorte Oppebørselsbetjente Lovens Sværd.

Blicher tænkte formentlig på told- og konsumptionsforvalterne i Skive, nemlig Christian Renner og Thomas Christian Theill, der sad i deres embeder henholdsvis 1787-1823 og 1824-1830. I årene 1827-1830 kørte nemlig en større sag, der endte med Theills afskedigelse.⁵⁶ Her blev samtlige sognefogeder i Salling afhørt, og det kom frem, at det i hvert fald i store dele af Salling havde været ”skik og sædvane” årligt at indsamle et beløb i hvert sogn, som blev ”foræret” til konsumptionsforvalteren. De sognefogeder, der vedkendte sig at have deltaget i sådanne indsamlinger, understregede, at ”Gaven” eller ”Douceuren” aldrig havde været krævet af forvalteren, at det var frivilligt, hvor meget den enkelte beboer gav, og at der heller ikke havde været tale om nogen modydelse fra forvalterens side. Faktisk vidste sognefogederne ikke, hvorfor de samlede ind, de fulgte blot ”gammel Sædvane fra den forrige Forvalter nu afdøde Renners Tid.” Det indgik i sagen, at det forlød, at ydelsen var blevet kaldt ”brændevinsskat”, og det ville selvfølgelig være endnu alvorligere, hvis embedsmanden ligefrem havde brugt ordet ”skat” om en ydelse til hans private økonomi. De færreste sognefogeder mente at have hørt denne betegnelse om gaven – en sognefoged sagde i stedet, at man i hans sogn kaldte det at ”skyde sammen til Mortensgaasen” (foræringen blev givet lige omkring Mortensdag). Den første sognefoged, der blev afhørt, Iver Christensen fra Rødding, erkendte dog, at ”det er rigtigt, at adskillige kalde samme

Brændeviinsskat". Han understregede også, at Theill ikke havde krævet at få sådan en foræring, "men har dog en Gang, noget efter at han havde tiltraadt Embedet, yttret, at hans Formand [forgænger] aarligen havde nydt en saadan Indtægt, og at Sognet vel og saaledes kunde betænke ham." Iver Christensen meddelte desuden, at Theill i 1826 havde fået 10 rigsbankdaler sedler fra Rødding sogn, og at "denne Douceur udgiorde et langt større Beløb aarlig i Consumtionsforvalter Renners Tid." Det er påfaldende, at samtlige knap 30 sognefogeder angav ikke at have nogen anelse om, hvad formålet med indsamlingen egentlig var. Derfor virker det også næsten som en indrømmelse, når sognefoged Jens Møller i Hvidbjerg "ej nægter Muligheden af at den omhandlede Foræring jo kan være givet for at undgaae Consumtionsvæsenets Tilsyn forsaavidt nogen kunde indlade sig i at brænde Brændeviin."⁵⁷

Sagen førte som nævnt til konsumptionsforvalterens afskedigelse, og undervejs kunne Danske Kancelli i 1828 meddele herredsfogeden "Hans Majestæts allerhøieste Mishag," fordi "de omhandlede Misbrug have inden hans Jurisdictions Grændser saalænge kunnet hengaae, uden af Justitien at blive bemærkede eller paatalte."⁵⁸ Sagen var derfor i frisk erindring i Danske Kancelli, da købmændene fra Skive i 1830 indsendte deres klage. I Kancelliet besluttede Stemmann som nævnt, at klagen skulle have en reel behandling, og henviste ved den lejlighed blandt andet til, "at dette District henhører under samme Amt og District, hvor det hævdes for Skik at Sognefogderne samlede Gaver til Toldinspecteuren."⁵⁹ Det var med andre ord en sag, man så alvorligt på i hovedstaden – ligesom man i øvrigt i perioden så meget alvorligt på korrupte embedsforbrydelser og temmelig konsekvent retsforfulgte og afstraffede korrupte embedsmænd.⁶⁰

Denne korruptionssag handlede ikke om landprang, men den drejede sig dog om en nært beslægtet forbrydelse – det ulovlige brændevinsbrænderi foregik på landet, krænkede købstadsprivilegierne og var meget udbredt. Det var desuden de samme embedsmænd – herredsfogeden og konsumptionsforvalteren – der var involveret i henholdsvis retsforfølgelse og kontrol. Der skal derfor ikke meget fantasi til at forestille sig, at en lignende form for korruption også kan have fundet sted i forhold til landprang. Og når brændevinskorruptionen kunne være en offentligt kendt foreteelse gennem – som minimum – adskillige årtier uden at blive udfordret, kan man under alle omstændigheder godt forestille sig, at de lokale embedsmænd generelt har været noget fodslæbende, når købmændene henvendte sig med klager over krænkede købstadsprivilegier: I bedste fald så de kun en yderst besværlig sag for sig, i værste fald var det imod embedsmandens private interesser overhovedet at agere.

Man kan med en vis ret påstå, at retsforfølgelsen af Jens Hansen – over fire omgange, hvor to af sagerne endda gik helt til Højesteret – ikke tyder på, at de lokale myndigheder holdt sig tilbage i forhold til landprang, ligesom centraladministrationen jo faktisk i 1830 reagerede på Skive-købmændenes klage ved at udstede et nyt og skærpende cirkulære. Helt uvirksomme var embedsmændene altså ikke. Men når vi ser, hvor få sager om landprang, der egentlig var, i forhold til, hvor udbredt fænomenet ser ud til at have været, virker den ihærdighed, vi ser i et par konkrete tilfælde, knap så overbevisende: Det overordnede billede synes at være, at langt de fleste potentielle sager stoppede ved anmeldelsesskranken – eller måske endda allerede før, fordi anmelderne gav op på forhånd.

Landprangerne i Salling 1823

Som tidligere omtalt har Margit Baad Pedersen peget på de omvandrende kræmmere som den vigtigste distributionskanal i forbindelse med den ulovlige handel på landet, mens Søren Bitsch Christensen skelner mellem de bofaste og de omvandrende ulovligt handlende. Når vi kigger på de 19 landprangere, som Skive-købmændene i 1823 foretog koordinerede anmeldelser af, tegner der sig et tydeligt billede af, at det var lokale, bofaste folk, der tog sig af den illegale handel i Salling.

Købmændene skrev selv – i 1830 – at de 19 anmeldte var ”alle dem der paa Landet gjorde os Indgreet i vor Næringsvei.”⁶¹ Det vil med andre ord sige, at de fremstillede listen som udtømmende for 1823-situationen i Salling. Det er svært at sige, hvor meget vægt vi kan tillade os at lægge på den påstand. De *kan* i 1830 have følt behov for at fremstille deres anstrengelser i 1823 som et ihærdigt – men desværre forgæves – forsøg på at få udryddet landprangeriet én gang for alle, og dermed have påstået, at de sagsøgte alle, selv om de godt vidste, der var flere. Men det er nok mere sandsynligt, at de ville have en interesse i over for Kancelliet at male problemet med landprangeriet så stort som muligt – og dermed ikke underdrive antallet af ulovligt handlende. Det er derfor ikke helt usandsynligt, at vi står med en nogenlunde troværdig og udtømmende liste over aktive landprangere i Salling 1823.

Liste over de mænd, som i 1823 af købmændene i Skive blev anmeldt til herredsfogeden som landprangere⁶²

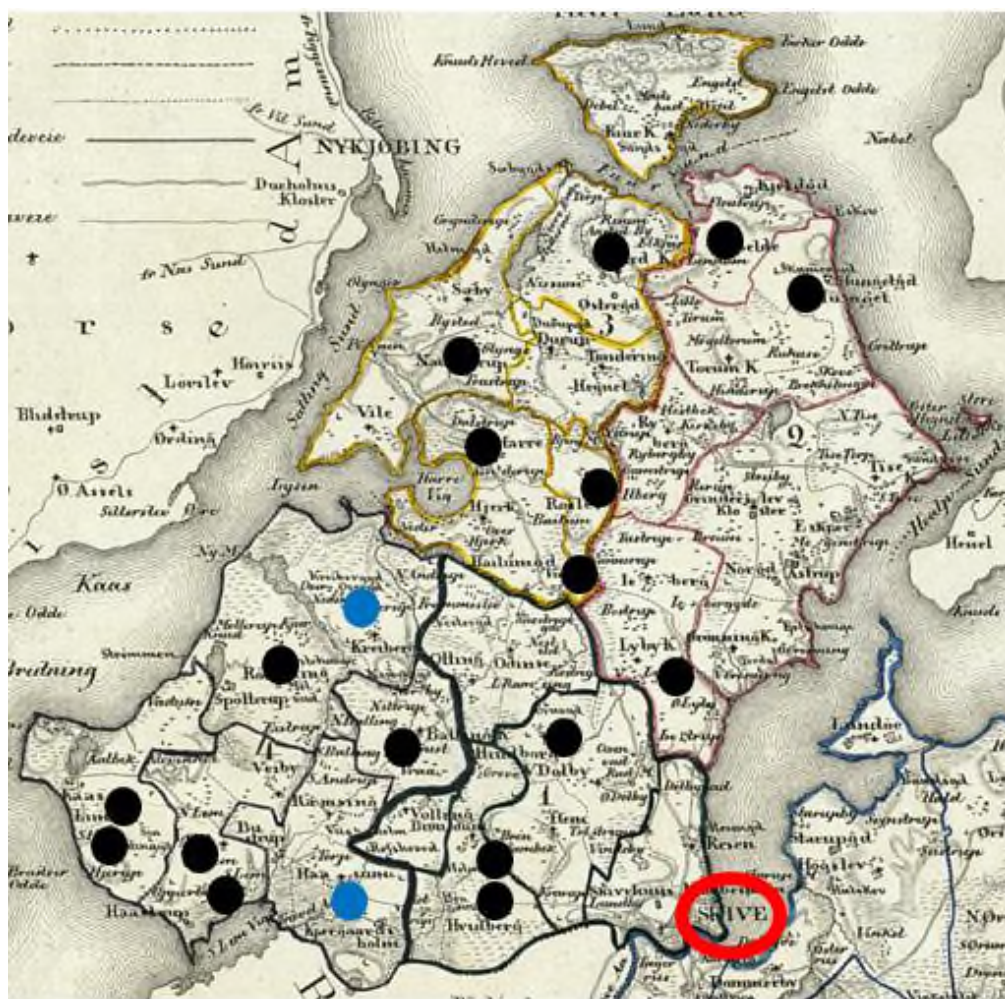
	Navn	Bopæl	Alder	Civilstand	Officielt erhverv	Sagen
1	Christen Christensen Skov	Harre	53	Gift	Gårdmand	Forlig
2	Christen Nielsen Ladefoged	Vium, Hjerk	52	Gift	Gårdmand	Forlig
3	Axel Mortensen	Åsted	51	Gift	Gårdmand	Forlig
4	Ole Christensen Graugaard	Roslev	43	Gift	Gårdmand	Forlig
5	Thomas Poulsen Halborg	Hvidbjerg	39	Ugift	-	Forlig
6	Jens Poulsen Holst	Balling	24	Ugift	-	Forlig
7	Christen Jeppesen Grove	Sønder Lem, Lem	51	Gift	Gårdmand	Forlig
8	Laurs Jeppesen Grove	Hindborg	60	Gift	Gårdmand	Forlig
9	Niels Madsen	Pildam, Lem	34	Ugift	Gårdmand	Dom
10	Christen Poulsen Møller	Grønholm, Håsum	47	Gift	Gårdmand	Frafaldet
11	Peder Bertelsen	Sønderhede, Lihme	25	Ugift	-	Forlig
12	Anders Jensen Kirk	Hvidbjerg Holmgård	48	Gift	Gårdmand	Forlig
13	Anders Olesen	Lihmegård, Lihme	56	Gift	Gårdmand	Forlig
14	Jeppe Madsen	Ny Mølle, Rødding	35	Gift	Møller	Forlig
15	Niels Nielsen Skrædder	Krejbjerg	50	Gift	Gårdmand	Frafaldet
16	Jens Hansen	Selde	20	Ugift	-	Forlig
17	Anders Jensen Skov	Junget	42	Ugift	-	Forlig
18	Jens Nielsen Mølggaard	Mølgård, Lyby	22	Ugift	-	Forlig
19	Anders Andersen Smed	Nautrup	28	Gift	Boelsmand	Forlig

Tabellen viser de 19 prangere, som Skive-købmændene anmeldte i 1823. De kan groft sagt inddeles i to grupper: de midaldrende gårdmænd og de uetablerede unge mænd. Den første af de to grupper var den største – den omfattede rundt regnet to tredjedele og bestod altså af mænd, der var gift og veletablerede på (typisk) en gård. Uanset at deres handel kan have haft et ganske stort omfang, har jordbruget formentlig været deres primære næringsvej. Disse bofaste prangeres ulovlige salg af købmandsvarer må formodes at have været koncentreret til lokalområdet ved deres bopæl. Denne opfattelse virker også sandsynlig, når man kigger på fordelingen af prangerne rundt om i Salling: Prangerne boede så tilpas spredt ud over hele Salling, at det er nærliggende at tænke, at de hver især havde en lille bid opland at forsyne.

Den anden gruppe af prangere – den sidste tredjedel – var hovedsageligt mellem 20 og 40 år, ugifte og havde endnu ikke foden under eget bord. Denne gruppe havde naturligvis – som ugifte og ubundne – mulighed for at være langt mere mobile end den første gruppe, og det har de formentlig

også i nogen grad været. Alligevel har de næppe været ”omvandrende”. Om to af dem (5 og 6) hedder det i anmeldelsen, at de ”har nedsadt sig for eene og alene af Handel og Landprang at have Næring.”⁶³ Formuleringen i denne anmeldelse – at de havde ”nedsat sig” – antyder, at de var bofaste. Det samme gjaldt efter alt at dømme også Jens Hansen, der hørte til denne gruppe af prangere: Hans landprangeri var, som vi skal se, efter alt at dømme meget koncentreret omkring hans bopæl i Selde. Selv de yngre og mindre etablerede landprangere ser altså i Salling ud til at have haft en meget lokal kundekreds.

Der er med andre ord ikke noget, der tyder på, at sallingboernes primære (ulovlige) forsyningskilde til købmandsvarer var omvandrende, fremmede kræmmere. Der var i stedet en bofast og normalt veletableret landpranger inden for rækkevidde, nærmest uanset hvor i Salling man boede. Disse landprangere var altså ikke uden ressourcer. Det er Jens Hansen et eksempel på.

Kort over Salling med købstaden Skive i det sydøstlige hjørne (rød cirkel). Prikkerne markerer den omtrentlige bopæl (sogn og som regel også landsby) for de 19 landprangere, som Skive-købmændene i 1823 anmeldte til myndighederne – de sorte blev tiltalt, de blå blev ikke.⁶⁴ Som det ses, er de fordelt ganske jævnt ud over det meste af Salling. Jens Hansen i Selde repræsenteres af den nordligste sorte prik (den midterste af de tre øverste). Det bagvedliggende kort er T. Gliemanns ”Kort over den vestre Deel af Viborg Amt”, 1825. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Landprangeren Jens Hansen (1802-1851)

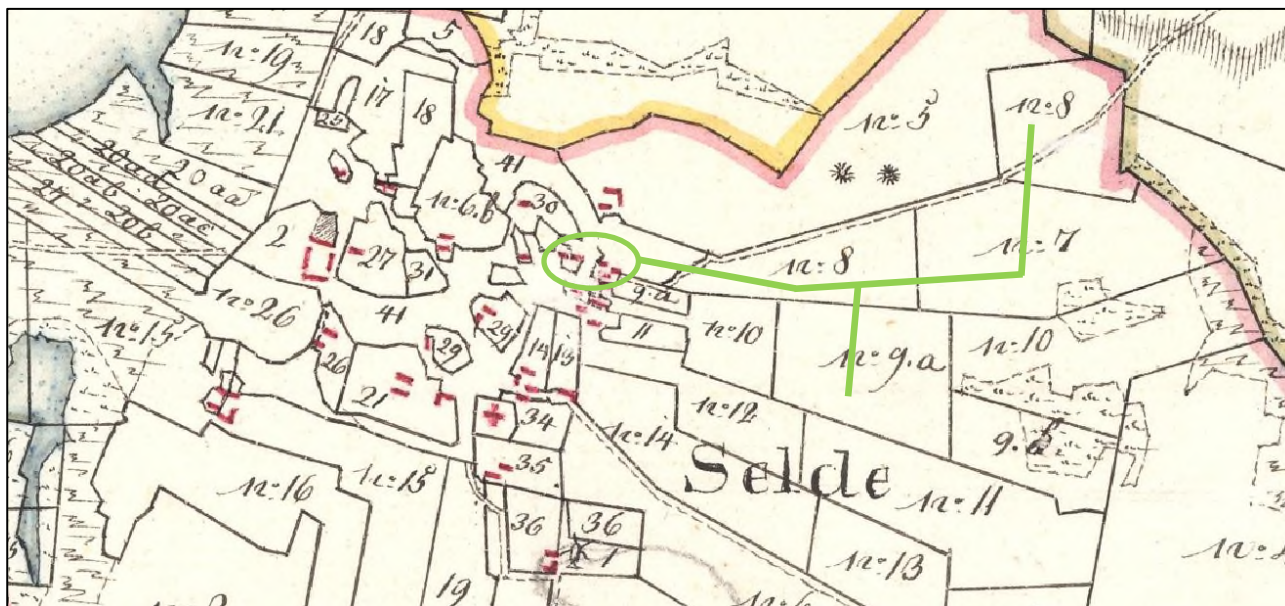
Jeg har tidligere i artiklen gennemgået de sager, som Jens Hansen i årene 1823, 1828-1830, 1834 og 1843-1845 var involveret i. I dette afsnit skal vi kigge nærmere på hans baggrund og livshistorie – begge dele indeholder nemlig elementer, der kan være med til at forklare, hvorfor den sorte økonomi trivedes så godt i landbosamfundet.

Jens Hansen er som nævnt udvalgt som case i denne artikel, fordi de mange sager imod ham giver et usædvanligt righoldigt indblik i hans virksomhed, i de juridiske udfordringer i forbindelse med retshåndhævelsen og i de forskellige aktørers håndtering af og holdning til landprangeriet. Jeg stødte imidlertid første gang på Jens Hansen i forbindelse med en helt anden undersøgelse, jeg har lavet: Han indgår i den population, der var grundlag for min undersøgelse fra 2011 af social mobilitet i landbosamfundet. Det betyder, at jeg har et indgående kendskab til Jens' socioøkonomiske og familiære baggrund – og hans livsløb i det hele taget: Et kendskab, der stammer fra et bredspektret kildemateriale, som er uafhængigt af retssagerne imod ham.⁶⁵ Selve retssagerne viser med al ønskelig tydelighed, at Jens Hansen bestemt ikke var en type, der lagde sig fladt ned og beklagede, når myndighederne eller købstadens købmænd anklagede ham for lovovertrædelser – i hvert fald ikke i forbindelse med de seneste tre sager. Måske kan en gennemgang af Jens' øvrige livsløb og sociale relationer bidrage til at forklare denne indstilling?

På overfladen er der ikke meget, der skiller Jens Hansens liv fra andre landboere i perioden. Han blev født i 1802 i Selde by som søn af Hans Jensen (1758-1831) og Anne Christensdatter Skov (1774-1849). Forældrene var fæstere af en mindre gård på godt 3½ tønder hartkorn under det nærliggende gods Kjeldgaard, og de købte gården til selveje i 1810 ligesom stort set alle naboerne – for det var på det tidspunkt, Kjeldgaards ejere besluttede sig for at sælge bøndergodset fra. Efter faderens død sad Jens' mor på gården et par år, sandsynligvis godt hjulpet af sønnen, og i 1834 solgte hun den så til ham og gik på aftægt i gården.⁶⁶ Året efter, hvor Jens var 33 år gammel, giftede han sig med Birthe Marie Pedersdatter (1813-1894) fra Thise sogn, som han de følgende år fik tre børn med. Jens døde i 1851 i Selde by, hvor han havde boet hele sit liv. Intet af dette stak ud fra normen – det ligner nærmest et standardliv for perioden og stedet.

Men kigger vi nærmere på Jens' liv, er der alligevel forskellige elementer, der peger på et særligt livsløb. Det første, der falder i øjnene, er hans økonomi: Han købte som nævnt i 1834 sin fødegård af moderen, men allerede året før, i 1833, havde han købt en tilsvarende stor gård, og i 1837 købte han endnu en. Det betød, at han samlet set sad på en helt usædvanligt stor gård på godt 10 tønder hartkorn. Men han havde tilsyneladende ikke af den grund gældsat sig: Da han døde i 1851, blev boets samlede værdier opgjort til 10.000 rigsdaler – et svimlende beløb – mens gælden kun var på 400 rigsdaler.⁶⁷ Jens Hansen var altså blevet en overordentligt rig mand i løbet af sit relativt korte liv.

Jens Hansen havde muligvis den økonomiske fordel med hjemmefra, at han var enebarn, hvad der var forholdsvis usædvanligt dengang. Det betød, at han ikke behøvede dele arven efter forældrene med nogen – hvis der altså var en arv. Det ved vi ikke, om der var, men med den beskedne børneflokk har forældrene bedre end så mange andre i samtiden haft mulighed for at lægge lidt til side. Det eneste direkte fingerpeg om faderen Hans Jensens økonomiske formåen, vi får, er, at han i 1794 ved indsamlingen af frivillige bidrag til genopbygningen af det nedbrændte Christiansborg gav tre mark (en halv rigsdaler), hvilket placerer ham blandt den tredjedel af gårdmændene i Selde by, som gav mest.⁶⁸ Ikke prangende, men dog måske et tegn på, at forældrene ikke var uden ressourcer. Ikke desto mindre ser det dog ud til, at Jens Hansens formue først og fremmest blev skabt af ham selv i løbet af hans levetid.

Matrikelkort over Selde by fra cirka 1816. Jens Hansens fødegård havde matrikelnummer 7, og de to gårde, som han købte i henholdsvis 1833 og 1837 havde matrikelnumrene 8 og 9a. Bygningerne, der hørte til de tre matrikelnumre, er på kortet markeret ved den grønne cirkel i byens nordøstlige hjørne, mens jorderne til de tre matrikelnumre ligger praktisk samlede i fire store klumper øst for byen (markeret med en grøn streg). Øverst i kortets venstre hjørne ses Limfjorden – Selde by lå ned til vandet. Minoreret sognekort, Geodatastyrelsen.

Men det var ikke kun Jens Hansens voksende økonomiske kapital, der var usædvanlig. Han havde også en social kapital i form af et ressourcestærkt netværk. I hans nærmeste familie vrimlede det med nuværende eller tidligere sognefogeder: Faderen Hans Jensen havde været sognefoged i Selde sogn i perioden 1791-1818, morfaderen Christen Jensen (1730-1818) havde været sognefoged i Junget sogn fra 1791 og mange år frem,⁶⁹ mens svigerfaderen Peder Nielsen Lund (1780-1843) var sognefoged i Thise sogn.⁷⁰ Det var bestemt ikke nogen guldgrube i sig selv at være sognefoged – den offentlige administrations mest lokale repræsentant – i denne periode, og det gav ikke engang nødvendigvis nogen social prestige.⁷¹ Men når en person havde accepteret det frivillige sognefogedehverv, kan det med rimelighed forventes, at vedkommende ikke hørte til de landboer, der blev mest afskrækket af at læse eller skrive officielle meddelelser, ligesom det har givet en vis kontaktflade til områdets embedsmænd, som måske kunne udnyttes ved relevante lejligheder. Jens var ikke selv sognefoged, men han nævnes dog i perioden 1836-1845 som indehaver af et andet af de lokale tillidshverv, idet han var lægdsmand⁷² – den militære administrations lokale repræsentant. Jens Hansen befandt sig med andre ord i et familiemæssigt landskab, hvor det var naturligt at drøfte lokale og nationale administrative og lovgivningsmæssige forhold og at være i kontakt med embedsmænd. Denne baggrund har utvivlsomt været en fordel for ham i hans daglige virke som landpranger, hvor han har haft styr på den umiddelbare jura omkring det, og når han var i retten, hvad han jo jævnligt kom i løbet af sit liv: Han er næppe blevet duperet på samme måde som mindre erfarne landboer, når embedsmænd og købstadsfolk udtalte sig om lov og ret – han har vidst, at lovgivning var ord, at ord skulle fortolkes, og at fortolkninger skulle implementeres.

Et andet tegn på, at Jens Hansens netværk var forholdsvis stærkt, ser vi i familiens faddere. Ved Jens' egen dåb tilbage i 1802 var der et par medlemmer af den absolut tungeste del af den lokale økonomiske elite, der stod faddere – Anne Margrethe Jensdatter i Torum Præstegaard og Niels Knudsen i Øster Møjebæk.⁷³ Disse to var ikke blot gift med et søskendepar (og dermed indbyrdes i familie), men også i familie med dåbsbarnet: Anne Margrethe var den lille Jens' faster,

mens Niels var fætter til faderen Hans Jensen. Selv om Jens' forældre altså ikke umiddelbart selv ser ud til at have været videre formuende, så var de i forholdsvis nær familie med nogle af sognenes rigeste familier. En anden fadder til Jens, Jeppe Bach fra Aasted, var ligeledes gift ind i den lokale bondeelite.⁷⁴ Der var med andre ord økonomiske ressourcer og elitestatus i kredsen omkring Jens Hansens forældre, ikke mindst på hans fars side.

Kigger vi på fadderne til Jens Hansens egne børn, der blev født i 1836, 1839 og 1843 – altså på et tidspunkt, hvor han efter alt at dømme var en veletableret og velhavende landpranger, så viser der sig et mindre elitært billede. Jens' tre børn havde i alt 15 faddere – af disse var mindst de 11 familiemedlemmer, spændende fra det helt nære (bedsteforældre og morbrødre) til det noget fjernere (børnebørn af en af Jens' kusiner). Ingen af fadderne synes umiddelbart at have tilhørt den lokale elite. Den eneste fadder, der skiller sig lidt ud fra mængden, er ”Peder Lund, Kjøbmand i Skive”, der i 1836 stod fadder til Jens Hansens ældste datter. Denne Peder Lund (1810-1855) var bror til Jens Hansens kone, og han var på dette tidspunkt nyetableret købmand i Skive, hvor han drev forretning frem til sin død små tyve år senere. Vi kender ikke andet til Jens Hansen og svogers indbyrdes forhold end denne fadderrelation – som ikke blev gentaget ved de næste to børn. Men pudsigt er det da, at Jens Hansen – af alle – havde en svoger, der var købmand i Skive. Tilsvarende tankevækkende er det, at svogeren Peder Lund ved folketællingen i 1834 står opført i Skive købstad som ”Handelsbetjent” hos prokurator og købmand Mikkell Thorup, der i hvert fald i 1823, men formentlig også i 1828, var en af de købmænd, der anmeldte Jens Hansen til myndighederne for landprang. Jens Hansen blev først gift med Peder Lunds søster i 1835, så det er ikke sikkert, at han som handelsbetjent har prøvet at stå i klemme mellem sin arbejdsgiver og sin svoger – og fadderskabet i 1836 antyder da også, at forholdet i hvert fald ikke på det tidspunkt var problematisk. Men det kan naturligvis sidenhen være blevet belastet af, at Jens Hansen faktisk var sin svogers illegale konkurrent. Samtidig viser svogers karriere som købstadskøbmand imidlertid også, at Jens giftede sig ind i en familie, hvor der var handelsambitioner – så på den led har der formentlig hos hustruen og i svigerfamilien været forståelse for hans aktiviteter og måske også opbakning at hente.

Kilderne viser altså grundlæggende, at landprangeren Jens Hansen var en ressourcestærk person fra et ressourcestærkt miljø. Det var han ikke ene om. Jeg har ikke undersøgt alle hans 18 ”kolleger” fra 1823-sagen minutløst, men som det fremgår af listen ovenfor var de fleste af dem veletablerede gårdmænd. Der var to brødrepar⁷⁵ blandt de anklagede, hvilket antyder en tæft i familien for handelsvirksomhed – og også en vis grad af samarbejde. Halvdelen af det ene brødrepar, møller Jeppe Madsen fra Ny Mølle, angives ved sit dødsfald 1844 i Rødding sogn at være sogneforstander og stændersuppleant. Han havde altså ikke blot et lokalt tillidshverv, men var også suppleant i den rådgivende stænderforsamling for Jylland – valgt af de omtrent 3 % af befolkningen, som havde stemmeret. Dette tyder igen på en ressourcestærk personlighed. En anden af prangerne, Anders Jensen Kirk i Hvidbjerg Holmgaard, havde en datter, der blev gift med Peder Lydersen, som sad i stænderforsamlingen – og ikke ”bare” som suppleant.⁷⁶ En tredje af prangerne, Anders Jensen Skov, var gennem mange år sognefoged i Åsted, og han vides i mindst to tilfælde at have lånt penge ud på renter, hvilket mere end antyder et usædvanligt økonomisk overskud.⁷⁷

Det er ikke sikkert, at alle landprangerne på denne måde tilhørte lokalsamfundets øverste del, men det reelle billede er i hvert fald ikke, at den ulovlige handel på landet i Salling blev forestået af omvandrende, ludfattige småkræmmere.

Kunderne

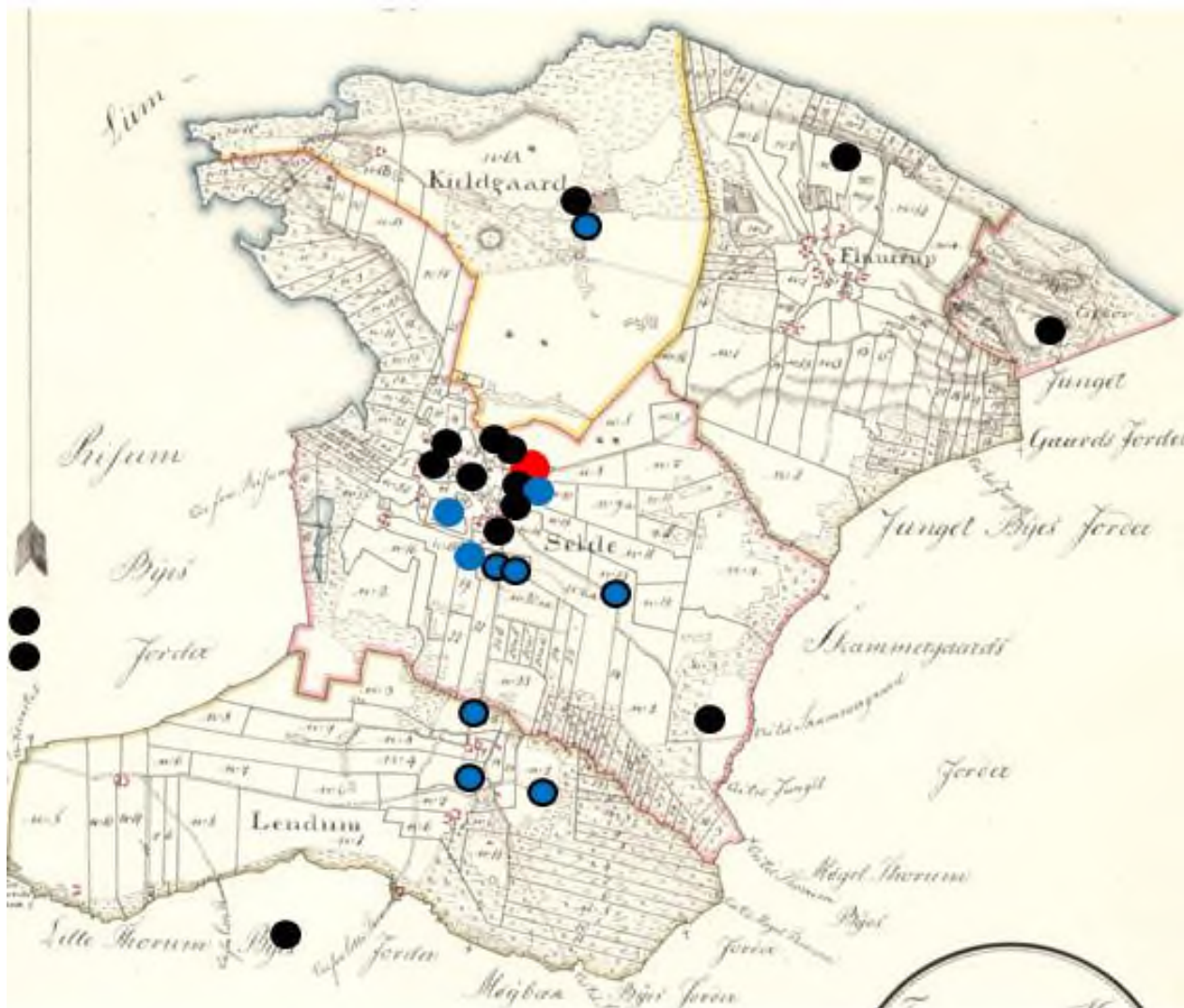
I sagerne mod Jens Hansen blev der kun afhørt vidner i to af dem – i 1828-sagen og i 1843-sagen. I de to andre sager kom vidneafhøringer ikke på tale: 1823-sagen blev afgjort ved forlig, mens 1834-sagen som nævnt ser ud til at være løbet ud i sandet efter husundersøgelsen. Med et par enkelte

undtagelser – godsejeren på Kjeldgaard og den lokale skolelærer – tilhørte de indkaldte vidner den menige landbobefolkning ligesom Jens Hansen selv. I dette afsnit skal vi kigge på, hvem vidnerne var, hvad de sagde, og hvordan Jens Hansen forholdt sig til deres vidneudsagn. Formålet er dels at få et mere konkret indblik i, hvordan den illegale handel på landet var organiseret, dels at finde ud af, hvilken position vidnerne indtog, når de blev involveret i retsforfølgelsen af landprangeren: Var de på myndighedernes side eller var de på Jens Hansens – det vil sige den sorte økonomis – side?

Vidnerne blev, groft sagt, indkaldt til afhøring med to formål: De skulle fortælle på den ene side, om de havde handlet med Jens Hansen, og på den anden side, om de vidste, at han i almindelighed drev handel. De kunne altså både have rollen ”kunde” og rollen ”øjenvidne”. Alle vidnerne fik de samme spørgsmål, så der blev ikke på den måde skelnet i retten, og de to roller kunne jo også sagtens overlappende i den samme person. Alligevel giver det mening at operere med de to forskellige grupper, fordi de i praksis ofte havde forskellig tilknytning til Jens Hansen: Kunderne var normalt fastboende, etablerede folk i lokalområdet, mens øjenvidnerne ofte var eller havde været tjenestefolk hos Jens Hansen. I 1828-sagen viste myndighederne de formodede kunder den største interesse, men i forbindelse med 1843-sagen havde tolder Gottlieb gjort sig en del anstrengelser for at opspore intet mindre end seks af ”Jens Hansens forhenværende Tjenestetyender” – kun to af dem endte dog med faktisk at afgive vidneudsagn (måske fordi nogle af dem var for svære at identificere, som for eksempel den indkaldte ”Rasmus, boer ved eller i Grinderslev”).⁷⁸ Denne indsats kan skyldes en formodning om, at tidligere tjenestefolk, der var kommet videre med deres liv og boede et helt andet sted, ville være mere villige til at udtale sig om eventuelle ulovligheder hos en forhenværende arbejdsgiver end folk, der måske stadig havde en kunderelation til Jens Hansen. Der er dog ikke umiddelbart noget, der tyder på, at det var tilfældet, når man kigger vidneudsagnene igennem – det kommer vi tilbage til.

Men hvem var så de formodede kunder?⁷⁹ Som det fremgår af kortet (s. 27), der viser bopælen for kunderne (ikke øjenvidnerne) fra både 1828-sagen og 1843-sagen, var de først og fremmest lokale, idet næsten alle (22 af 25) boede i Selde sogn. To boede i nabosognet Aasted mod vest og en enkelt mod syd i nabosognet Torum. Samtidig boede godt halvdelen i Selde by ligesom Jens Hansen selv, og adskillige af hans allernærmeste naboer var repræsenteret. Det tyder på en stærk lokal forankring af Jens’ ulovlige handel, men vi kan ikke vide det med sikkerhed, da vi naturligvis kun kender til de kunder, der blev indkaldt som vidner. Og da vi ikke ved, hvordan disse personer er kommet i myndighedernes søgelys, kan vi strengt taget ikke vide, hvor repræsentative de er for Jens’ samlede kundekreds.

Det, vi derimod kan sige med sikkerhed ud fra vidnelisterne, er, at kunderne tilhørte alle lag i det lokale landbosamfund – det antydedes jo også tidligere af, at en af listerne over de konfiskerede varer indeholdt oblater, hvilket vanskeligt kan have haft interesse for andre end sognepræsterne. Den finere del af kundekredsen repræsenteres i øvrigt af proprietær Ernst Christopher von Cossel (1810-1884) til Kjeldgaard, elitegårdmanden Jens Pedersen Quist (1783-1855) i Eskov, der sikkert i økonomisk henseende har kunnet konkurrere med von Cossel, og så – i den mere kulturelle ende – skolelæreren Esper Thomsen Dybdahl (1794-1870). Bevæger vi os herfra ned gennem de socioøkonomiske lag i lokalsamfundet, kommer vi forbi den lokale møller (Jens Jørgensen, 1807-1850), en længere række gårdmænd, nogle håndværkere, nogle husmænd og et par tjenestefolk. Husfæsteren Nicolai Danielsen Hoppe (1780-1837) vidnede i forbindelse med 1828-sagen, og han var – i forhold til von Cossel og Quist – i den modsatte ende af det socioøkonomiske spektrum. Han døde i 1837 som fattiglem, svigerfaderen var i 1823 død som fattiglem, og flere af hans mange børn kom i eftertiden i berøring med enten fattigvæsenet eller retsvæsenet (eller begge væsner) – det har uden tvivl været en økonomisk stærkt presset familie.⁸⁰ Den illegale handel på landet ser altså ud til at have involveret alle landbosamfundets socialgrupper – fra høj til lav.

Kort over Selde sogn fra omkring 1816 med markering af bopæl for de formodede kunder fra 1828-sagen og 1843-sagen. Den røde prik i midten markerer Jens Hansens gård, mens de sorte prikker repræsenterer 1828-kunderne og de blå prikker 1843-kunderne (de tre blå uden sort kant blev ikke afhørt). Prikkerne er så vidt muligt placeret oven på selve de bygninger, hvor kunderne boede – og ellers på den rette matrikel. Tre kunder boede i nabosognene Torum og Aasted: Den sorte prik syd for Selde sogn er placeret på Torum-kundens bopæl i nærheden af sognegrænsen, mens de to prikker mod vest repræsenterer de to kunder i Aasted sogn – uden at være placeret præcis på deres bopæl i sognet. Minoreret sognekort, Geodatastyrelsen.

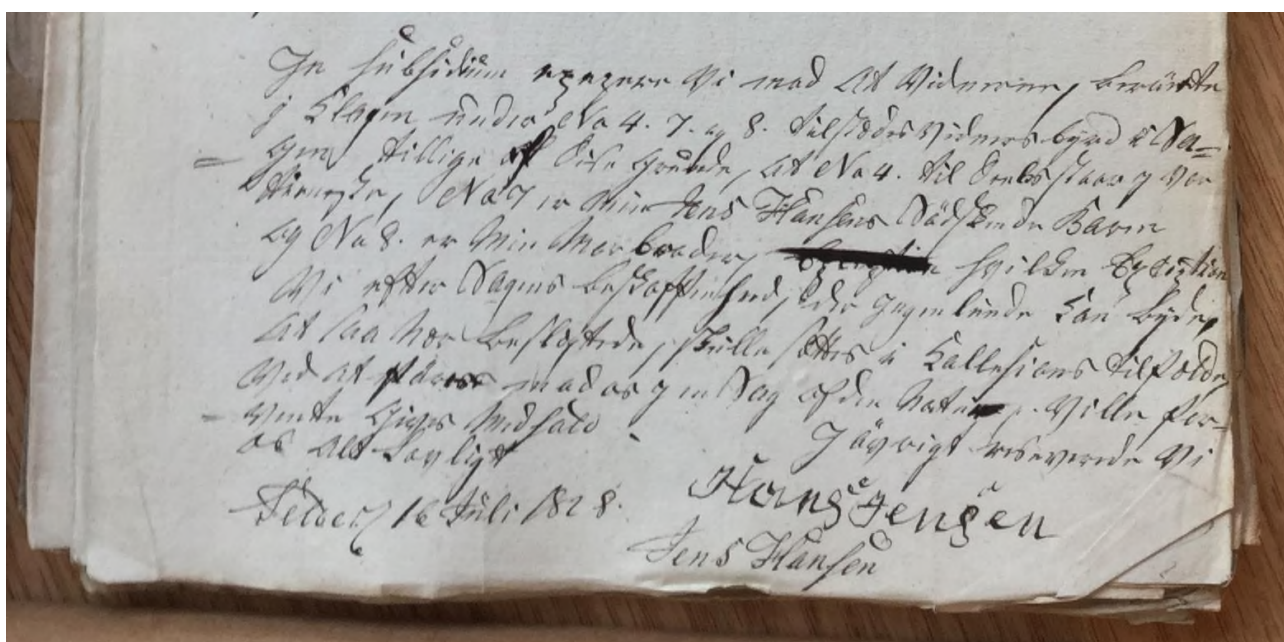
Vidnerne var i almindelighed ikke voldsomt ivrige efter at afgive vidnesbyrd, og forskellige metoder til at undgå det blev anvendt i retten. I 1828 var Niels Pedersen (1765-1841), Christen Jensen Iversgaard (1800-1862) og Anders Christensen Dalstrup (1780-1863) således blevet indkaldt for at vidne (som nr. 4, 7 og 8 på listen over indkaldte), men i retten indleverede Jens Hansen et – tilsyneladende af ham selv forfattet – indlæg, hvor han protesterede mod, at de blev afhørt ”af disse Grunde, at No 4. til deels staar i Vor tjeneste, No 7 er min Jens Hansens Sødskende Barn og No 8. er Min Morbroder.”⁸¹ Dommeren underkendte imidlertid denne protest, ”fordi Exemptionen ikke fra deres Side fremsættes” – altså fordi det ikke var vidnerne selv, der protesterede. ”Det bemærkedes,” fortsætter referatet i politiprotokollen, ”at efter at foranstaaende Kiendelse var oplæst fremsatte de tre Vidner personlig Exemption imod deres Afhørelse.” Også denne protest underkendte

dommeren imidlertid med henvisning til, at det ved den endelige dom kunne afgøres, om der skulle lægges vægt på deres vidnesbyrd eller ej. Det kan næppe undre nogen, at Niels Pedersens svar på samtlige seks spørgsmål var: ”Nei.”⁸²

En lidt anden taktik brugte den tidligere omtalte Nicolai Danielsen Hoppe, da han samme dag blev afhørt og skulle besvare spørgsmålene. Da dommeren nåede til spørgsmål nummer to – om Nicolai havde købt ulovlige købmandsvarer af Jens Hansen⁸³ – refereres forløbet således i politiprotokollen:⁸⁴

Vidnet nægtede at besvare det for ham nu oplæste andet Spørgsmaal, da Sagen, som han udtrykker sig, rører ham selv eller hans egne Handlinger, uden at han vil opgive nogen bestemt Forklaring om, hvori disse Handlinger eller denne Berørelse bestaar. Dommeren kunde saaledes aldeles ingen billig Grund finde til at give hans Benægtelse Medhold og troede derfor at burde paalægge ham at afgive, som tilstævnt, Forklaring under den af ham aflagte Eed.

Vidnerne havde med andre ord ikke meget held med at undgå at blive afhørt – men det var altså ikke uden grund, når Skive-købmændene i deres klage fra 1830 (som omtalt tidligere) skrev, at landprangerne var begyndt at informere kunderne om, at de skulle nægte at lade sig afhøre i retten. Det gjaldt i hvert fald efter alt at dømme Jens Hansen: Han forsøgte selv at få de tre første vidner afvist af retten (de protesterede først mod afhøringen, da hans anmodning var blevet afvist), og Nicolai Hoppes forsøg på at undgå at svare på et spørgsmål virker så ubehjælpomt, at det er oplagt at tænke, at Jens Hansen hjemmefra havde instrueret ham i at nægte, men at han ikke havde forstået nok af instruktionen til at være i stand til at argumentere for sit synspunkt.

Afslutningen på Jens Hansens og faderen Hans Jensens indlæg i politiretten i Skive den 16. juli 1828, hvor de protesterede mod afhøringen af tre af vidnerne. Nederst til højre ses de to herrers underskrifter – og umiddelbart kunne håndskriften godt tyde på, at Jens Hansen selv har forfattet indlægget. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1828, indlæg af 16. juli 1828.

Kunne kunderne ikke undgå at blive afhørt, kunne de til gengæld selv bestemme, hvad de svarede – alt efter hvordan de forholdt sig til det at være under ed. Vi så ovenfor, at Niels Pedersen blot valgte at svare ”Nei” til alle spørgsmål, efter at det var blevet ham nægtet at slippe for at vidne. Så hård i filten var han dog det eneste af de indkaldte kundevidner, der var. En anden hårdnakket benægter var Anders Andersen Smed fra Nautrup ovre i det vestlige Salling, men han var hverken indkaldt som øjenvidne eller som formodet kunde: Han var selv under anklage for landprangeri, og han var – som det vil fremgå af det følgende – efter alt at dømme kommet til at udtale sig uheldigt under en tidligere husundersøgelse hjemme hos sig selv. Under afhøringen her i sagen mod Jens Hansen benægtede han nemlig at kende noget som helst til, at Jens Hansen drev ulovlig handel, men så brød to af Skive-købmændene ind i retshandlingen.⁸⁵

Klagerne Hald og Beckmann bemærkede ved dette Vidnets Svar til 1ste Spørgsmaal at de ikke kunde andet end antage at dette Svar var urigtigt, efterdi de begge ved den hos Anders Andersen [...] foretagne Forretning havde hørt denne sige: at Jens Hansen havde større Handel end han.- Anders Andersen paastod at han ikke havde sagt dette med sit Vidende, eller saaledes at han deraf intet vidste at sige.

”Kollegaen” Anders Andersen Smed – der ligesom Jens havde indgået forlig i 1823, men nu var under anklage igen – havde altså i et noget desperat forsøg på at undgå en sag mod sig selv sagt noget i retning af, at Jens var en større fisk end han selv. Men nu, hvor hans udtalelse blev brugt i retten mod Jens Hansen, benægtede han altså at have haft nogen egentlig viden til at underbygge sin påstand, der – forstår man – bare var noget, han havde slynget ud i en presset situation. Han forsøgte med andre ord nu at være solidarisk med Jens – med tilbagevirkende kraft.

Generelt udtalte kunderne sig i ret vage vendinger. Ingen vidste med sikkerhed, at Jens Hansen i almindelighed handlede med købmandsvarer, og deres egne transaktioner med Jens beskrev de som lån eller budvirksomhed. Mølleren Jens Jørgensen fortalte således i 1843-sagen, ”at han ikke kunde huske,” om han havde købt købmandsvarer af Jens Hansen, ”men at han nok har laant af saadanne Varer hos Indstevnte, hvilke Varer igjen er godtgiort med andre Varer. Tiden dette er skeet kan Vidnet ikke erindre, ligesom han ikke heller veed, om Jens Hansen med saadanne Varer har dreven Handel.” Det næste vidne ved samme afhøring, gårdmand Christen Nielsen på Selde Mark, ”kan ikke huske om Jens Hansen har dreven Handel med de omspurgte Slags Varer, og har han eiheller kjøbt af ham, men sendt Bud med ham at kjøbe til ham hvad han heraf havde Brug for, og har han derfor leveret ham Korn i Betaling.”⁸⁶ Denne form for udtalelser var helt almindelige: Man sørgede for ikke at kunne gribes i en løgn, men samtidig sagde man heller ikke mere end højst nødvendigt. Tjenestefolkenes vidneudsagn var i det store hele designet på samme måde – således sagde den 24-årige tjenestepige Dorthe Jensdatter (som samtidig var Jens Hansens kusine) både noget og ingenting, da hun i 1828 blev afhørt: ”Vidnet har under sit Ophold vel seet Folk at faae af de Slags varer, som i Qvæstionen ere opgivne, men om disse Folk af Jens Hansen eller Fader har kjøbt dem, eller om de har havt Bud med ham om slige Varer, veed Vidnet ikke.”⁸⁷

Ingen af vidnerne mente (med en enkelt mulig undtagelse, som vi skal vende tilbage til) at have købt ulovlige varer af Jens Hansen, så selv om de fleste angav, at de faktisk *havde* hørt rygter om, at Jens drev ulovlig handel, kunne ingen af dem bekræfte det. I retten interesserede anklageren sig naturligvis for rygterne, men der stoppede meddelsomheden som regel. I 1828 blev Anders Jensen Furbo således afhørt i sagen mod Jens Hansen, og han havde ”vel hørt af Rygte at Jens Hansen skulde have drevet nogen Handel, selv veed Vidnet intet derom og er ej heller i Stand til at opgive naar eller af hvem han har hørt saadant Rygte.” Man fornemmer næsten, at Anders Furbo sad og grinede i skægget, da han under afhøringen fortsatte med at beskrive sine egne transaktioner med Jens: ”Vidnet har egentlig aldrig kiøbt noget hos Jens Hansen, men denne har efter Vidnets

Anmodning ved en Reise til Aalborg engang kjøbt nogle Søm til ham, og medgav Vidnet ham Penge hvorfor disse skulde kjøbes, saavidt han kan erindre.”⁸⁸ Mindre kunne det næsten ikke blive.

Den eneste reelle undtagelse fra vagheden kom fra gårdmanden Iver Nielsen, da han blev afhørt i forbindelse med 1843-sagen. Han blev ligesom de fleste andre vidner afhørt den 20. august 1845, og i den forbindelse udtalte han sig ikke afvigende fra normen:⁸⁹

Efter Rygte er det Vidnet bekjendt, at Jens Hansen driver Handel med de omspurgte Slags Varer, selv veed han det ikke; men han har sendt Bud til ham, oftere, at købe Varer til sig af omhandlede Slags, ligesom og ladet samme afhænte ved Fjorden og stundom i Huset af Smaating. Vidnet har nok seet at Flere har faaet Varer hos Indstevnte, men han har ikke hørt eller seet Handelen afsluttet. Selv har han ikke, ei heller ved sine Folk, faaet Varer tilkjøbt.

Men så skete der det helt usædvanlige, at Iver Nielsen dagen efter henvendte sig til dommeren og forklarede, at han under afhøringen ”i høi Grad var angreben af Hovedpine”, og derfor var han nu bange for ”ikke udførlig nok at have forklaret sig over Sagen.” Derfor ville han gerne, ”saasnt han havde Ende paa Høsten,” læse sit vidnesbyrd igen og se, om han havde noget at tilføje. Den 8. september havde Iver åbenbart fået afsluttet høsten og orienteret sig i sit tidligere vidnesbyrd, og nu var han klar til at tilføje yderligere. Da han først fik munden på gled, var han næsten ikke til at stoppe igen.⁹⁰ Han kunne fortælle, at han for tre år siden havde købt træ af Jens Hansen, at han her i foråret havde købt en tønne tjære for seks rigsbankdaler og en mark,⁹¹ at hans kone i sommers havde købt et brev knappenåle for en mark, at hun også havde købt en kardus tobak, at han fra Jens Hansens ”Pakhuus eller Kammer” havde fået udleveret hør, at han havde købt en almanak, at hans kone havde fået et bundt tvist og lånt for 8 skilling spanskrør, at der var ”flere Slags Handelsvarer, som Vidnet nu ikke kan huske at specificere,” som han havde fået udleveret, men som han på forhånd havde bestilt, ligesom det var tilfældet med ”grovere Varer” som jern, stål, hør, tømmer, salt og kul, som han havde modtaget ved fjorden. Nogle af disse transaktioner kunne måske forklares som lovlig budvirksomhed, men andre omtalte Iver tydeligt som køb. Og da han forklarede nærmere om den tønne tjære, som han havde købt, afslørede han yderligere et element af stor interesse for efterforskningen:⁹²

Angaaende Tjærehandelen bemærker Vidnet, at da han gik til Jens Hansen i denne Anledning, var det for at bede ham om at købe ham den i Aalborg, men ikke til høiere Priis end 6 Rbd. Dette forsikrede Jens Hansen ikke at kunde faae den, til den Priis, ligesaa og, at det vilde vare noget inden han kom til Aalborg; og da det var Vidnet om at gjøre snart at faae Tjæren, overleverede Jens Hansen ham en i Gaarden liggende Tønne Tjære for 6 Rbd samt 1 Rbmk i Fragt af den. Tjæren har Vidnet ei endnu faaet betalt; Han har rigtignok leveret Korn for hvad han saaledes har kjøbt af Jens Hansen, men de har endnu ikke faaet deres Mellemværende opgjort, og fører Jens Hansen Bog over deres Handel, og Maaden denne afgiøres paa.-

Dette citat giver et lille indblik i, hvordan den ulovlige handel foregik i en gråzone, sandsynligvis også for kunderne selv: Iver kom egentlig for at sende (lovligt) bud til Aalborg om en tønne tjære, men kom i stedet hjem med en tønne, som han (ulovligt) havde købt af Jens på stedet. Men i forhold til selve retssagen var det interessante i Ivers udtalelse først og fremmest, at han fortalte, at Jens Hansen førte bog over sine handler – det betød, at der var mulighed for på en helt anden måde end hidtil at *bevise*, hvad han foretog sig. Da Jens Hansen sidenhen kategorisk benægtede at have ført sådanne bøger, afviste amtmanden imidlertid at give dommeren lov til at foretage en ny husundersøgelse hjemme hos Jens med henblik på at fremskaffe bøgerne. Sporet blev således ikke afgørende for sagens opklaring, men til gengæld fortæller vidneudsagnet os lidt om, hvordan Jens

organiserede sin handel – nemlig i form af en formentlig temmelig vidtstrakt kreditvirksomhed, hvor han førte bog over sine skyldnere, så der ikke blev overladt noget til tilfældighederne.

Jens Hansens egen tilgang til de spørgsmål, der blev stillet, og til de vidneudsagn, som på den ene eller anden måde inkriminerede ham, var ganske enkel: Han benægtede alt, der var ulovligt, og påstod hårdnakket, at alt, der blev fundet hjemme hos ham, var indkøbt til eget forbrug. Iver Nielsens vidneudsagn gav han dog en særlig kommentar med på vejen: ”med Hensyn til at Iver Nielsen har forandret sin Forklaring, da protesterede han herimod, og navnlig, at et saa ustadigt Vidne tillægges noget Værd til Skade for ham.”⁹³ Som vi så, havde Jens Hansen held med at benægte, idet retten i sidste ende ikke fandt det bevist, at han havde solgt købmandsvarer ulovligt – og det altså på trods af et vidneudsagn som Iver Nielsens. Det hjalp ham dog givetvis, at vidnerne i almindelighed var langt mindre meddelsomme end Iver: Når de først var blevet tvunget til at udtale sig, viste de sig at have forbløffende lidt og forbløffende uklar viden om, hvad Jens Hansen egentlig foretog sig.

Leverandørerne

For at kunne sælge købmandsvarer på landet, må man have noget at levere. Et sidste sæt af aktører, der var aktive i den ulovlige handel på landet, var således dem, der fungerede som landprangerens leverandører. Dette led i den samlede handelsvirksomhed blev i Jens Hansens tilfælde kun aktiveret i forbindelse med 1843-sagen, hvor retten – med svingende held – forsøgte at få afhørt købmænd, der havde *solgt* købmandsvarer til Jens, og skippere, der havde *transporteret* varerne til Jens.

Vi tager først et hurtigt kig på skipperne, som retten ikke fik meget ud af at prøve at få fat i. Etnologen Johannes Møllgaard omtaler i sin tidligere nævnte artikel om *Bønder og handel i Salling 1680-1780* to steder i Salling, hvor skippere kom for at handle/aflevere varer: Fursund i nord mellem øen Fur og Selde og så Lysen Havn ved Harre Vig i Vestsalling.⁹⁴ Lysen Havn ved Harre omtales i 1680erne og i 1735 som en meget aktiv ulovlig opankringsplads,⁹⁵ og et dødsfald fra Harre kirkebog mere end antyder, at dette stadig var tilfældet i første halvdel af 1800-tallet: Den 16. juni 1816 blev en 66-årig skipper fra Nibe ved navn Frederik Worm begravet her, og i bemærkningsfeltet skrev præsten, at skipperen

havde handlet her og i omliggende Sogne henved 40 Aar og fandt Natten til 16de Juni sin Død ved at falde ud af sin Kog formodentlig da han vilde forrette et Natur=Erinde, Han efterlod sig her i Egnen det Vidnesbyrd: Aldrig at have forurettet nogen i Handel; og ingensinde at have havt noget udstaaende med nogen.

Man fristes til at tilføje: Det skulle da lige være myndighederne! Men at en lokal sognepræst kan rose en ulovligt handlende skipper for hans virksomhed må alt andet lige være udtryk for en temmelig afslappet holdning til ulovlig handel på landet – som formentlig deltes af den menige landbobefolkning.

På samme måde som Frederik Worm transportererede varer ad søvejen til sallingboerne, så vi også, at Jens Hansens kunder nogle gange angav, at de modtog varerne ”ved Fjorden.” Det har formentlig været tættere på end ved Lysen Havn – måske ved Fursund, der lå ganske tæt på Selde by. Dommeren var derfor også interesseret i at komme til at snakke med de skippere, der fragtede varer for Jens – måske kunne de kaste lys over handlernes natur? Jens blev derfor spurgt, hvem der fragtede varer til Salling for ham – for han havde ikke nægtet at have købt varer og fået dem fragtet – og han oplyste beredvilligt ved forhøret den 20. august 1845, at der var tale om skipperen Hans Laursen fra Hjarbæk. Samme dag bad dommeren om at få Hans Laursen (der tilhørte en anden retskreds) afhørt, men små tre uger senere indkom den nedslående besked, at det ikke kunne lade sig gøre: Hans var død. Af Vorde sogns kirkebog fremgår det da også, at den 35-årige skipper Hans

Laursen fra Hjarbæk døde allerede den 18. juni 1844, da han ”faldt overbord fra sit Fartøi ved Løgstør og druknede.” Jens Hansen har udmærket været klar over, at den eneste skipper, han nævnte ved navn, var død over et år tidligere, og han har formentlig moret sig ved tanken om, at dommeren i spænding sad og afventede, hvad dette centrale vidne kunne afsløre. En af Jens’ handelspartnere nævnte i en anden afhøring, at en skipper ved navn Poul Danielsen fra Løgstør ”som oftest” havde bragt varerne til Salling. Hertil svarede Jens blot, at det var muligt, ”men det kunde han nu ikke huske.”⁹⁶ Jens Hansen ville med andre ord ikke tale om andre skippere end den afdøde. Retten ser ikke ud til at have forsøgt at skaffe et vidnesbyrd fra Poul Danielsen, så dommeren fik faktisk aldrig fat i et vidne fra transportleddet af den ulovlige handel.

Selve leverandørerne havde retten lidt bedre held med. Jens Hansen fik efter alt at dømme sine handelsvarer fra købmænd i Løgstør og – især – Aalborg. I hvert fald var det købmænd fra de to byer, dommeren fik afhørt til brug ved sagen mod Jens Hansen. I alt blev fem Aalborg-købmænd og en enkelt fra Løgstør afhørt.⁹⁷ Den ene af købmændene fra Aalborg havde aldrig hørt om Jens Hansen før, men alle de andre kendte ham udmærket. Til gengæld var det så som så med præcisionen i vidneudsagnene. Johannes Kier (1797-1865) fra Aalborg afgav eksempelvis denne forklaring om sin handel med Jens:

Den omspurgte Gaardmand Jens Hansen af Selde har i flere Aar, og navnlig i f: A: [forrige år] samt saa vidt [Kier] mindes tillige i d: A: [dette år] afkøbt ham forskiellige Handelsvare, saasom Tømmer, Planker, Brædder og Jernstænger, nærmere kan han ikke opgive det, da Varene ere betalte med det samme, saa at de ikke ere blevne noterede i hans Bøger [...], ligesaa lidet som han er istand til nærmere speciel at opgive enten til hvilke Tider, eller hvor meget den omspurgte Gaardmand har erholdt af ethvert Slags, samt til hvilke Priser [...]. Da Jens Hansen saa vidt han mindes, naar han har indfundet sig hos ham, er ankommen til vogns, saa har han ei selv kunnet medtage de kjøbte Sager, hvilke derefter ere ham tilstillede med Skibsleilighed, men [Kier har ikke] antegnet hos sig med hvilke Skippere Varene ere afsendte.

Johannes Kier fortalte altså retten, at alle handler blev afviklet kontant, og at Jens altid kom over land og dermed ikke selv havde et skib ved hånden til at transportere varerne hjem på. Om det er rigtigt eller ej, får naturligvis stå hen i det uvisse. Men det er klart, at påstanden herom gjorde det mere sandsynligt, at Johannes Kier desværre ikke var i stand til at hjælpe myndighederne i sagen mod hans kunde fra Salling.

Jens Schibbye Herskind (1792-1850) og Frants Berthelsen (1785-1860) var lidt mere meddelsomme. De leverede hver især en udskrift af deres handler med Jens Hansen. Herskind attesterede således, at han kun havde fundet ham i sine bøger én gang, nemlig da Jens i september 1842 havde købt ”en Ubetydelighed af Hør og Glas” for 62 rigsbankdaler og 42 skilling.⁹⁸ Berthelsen forklarede, at han og Jens Hansen havde handlet ”i nogle Aar,” og at han havde solgt Jens brændevin, tømmer, salt og tjære, ”dog alt i smaae Qvantiteter.” Som bevis leverede Berthelsen en udskrift af sine regnskabsbøger, der viste, at Jens fem gange i 1844 og 1845 havde købt varer hos ham for et samlet beløb af godt 91 rigsbankdaler,⁹⁹ og han tilføjede, at ”større har Qvantiteterne ikke været i de foregaaende Aar.” Det er mildt sagt påfaldende, at Herskind kaldte en handel til 62 rigsbankdaler ”en Ubetydelighed,” når man for eksempel sammenligner det med, at lønnen for en avlskarl på en stor gård i Viborg amt i 1839 angives til 25 rigsbankdaler om året (foruden kost og logi).¹⁰⁰ Det er ligeledes påfaldende, at Berthelsen kaldte sine salg til Jens for ”smaae Qvantiteter,” når en af posterne bestod af intet mindre end 111 pottes brændevin: Det svarer til 107 liter. Herskind og Berthelsen har selvfølgelig følt sig tvunget til at udtale sig sandfærdigt til retten, så der ikke kunne sættes en finger på dem. Men de gjorde samtidig deres bedste for at nedtone handlernes omfang i deres formuleringer – med begrænset held, kan man sige, når man kigger nærmere på tallene.

No 30

Jens Hansen i Selde.

1844

Juni 14	an	11. Kattes Bredamium 12 1/2	Rs	14	-	2	-	11
21		Tennis ogts Requies		41	-	2	-	
25		1 Paar ogts do		17	-		-	
		1 Stueh Kalle		3	-	4	-	
Aug 18		1 Stueh Gavn		6	-		-	
1845		1 Paar		6	-	2	-	0
April 22		1 Stueh Gavn		2	-	3	-	8
1844				91 1/2 4 1/2				
Aug 18		for 19 Pundes Aug. 20 1/2 2.						
Juni 2		1 Paar		26	-	2	-	8
				Balance d. 91 1/2 4 1/2 91 1/2 4 1/2				

Lagtare d. 1 Septbr 1845

Berthelsen

Det skatte og anmægling Extract of Jens Hansen

Løgstør-købmanden Frants Berthelsens udtog af sine regnskabsbøger for 1844 og 1845 vedrørende handlerne med Jens Hansen. Øverst står, hvad Jens har købt hos ham, og nederst står, hvordan det er betalt – nemlig med korn og i rede penge. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Dokumenter til sættemerkeprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 30.

Albert Raffel (1804-1883) fra Aalborg forsøgte sig med en anden strategi. Han blev i første omgang indkaldt til forhør ligesom de øvrige købmænd, og da forklarede han beredvilligt, at han i flere år havde handlet med Jens Hansen og solgt ham varer som "Salt, Jærn, Kaffe og Sukker m.v." Han sagde dog også, at han var nødt til at konferere med sine regnskabsbøger for eventuelt at kunne give mere præcise oplysninger: Når han havde gjort det, ville han sende resultatet til dommeren. Sådan gik det dog ikke. I stedet modtog dommeren nogle dage senere en besked fra Raffel om, at han "efter nærmere Overveielse ikke [kan] meddele den forlangte Udskrift af mine Bøger, da det mueligt kunne give Oplysninger, som jeg for mit eget Vedkommende ikke kunde ønske skulle komme for tredje Mand." Raffel ønskede altså af konkurrencehensyn ikke at fortælle detaljeret om sin handel med Jens Hansen. Om det var en reel frygt hos købmanden, kan vi naturligvis ikke vide, men det er også muligt, at han sagde sådan for at beskytte en god kunde. Raffel blev åbenbart gået nærmere på klingen, for efterfølgende skrev han en ny udtalelse, hvor han var lidt mere meddelsom:¹⁰¹

Ifølge Opfordring af [byfogeden i Aalborg] tjener til nærmere Oplysning at Jens Hansen i Selde i flere Aar har handlet med mig og har hans Omsætning med mig været ca 3 à 400 Rbd [rigsbankdaler] aarlig, som bestod deels i Varer han har faaet af mig, saasom Hamp, Hør, Jern og Søm m.m. og deels i Landets Producter, som han leverede mig.

Raffel formåede altså ikke at tale sig ud af at give i det mindste nogle overordnede oplysninger om sin handel med Jens Hansen. Derfor kan vi da også i dag dokumentere, at Jens Hansen må have drevet en temmelig omfattende handel med købmænd fra andre købstæder end Skive: En årlig omsætning på 3-400 rigsbankdaler var temmelig meget. Og det var endda kun med en ud af adskillige købmænd, som han handlede med.

Myndighederne havde altså ikke held til at komme til at afhøre de skippere, der bragte varerne til Salling, men de fik fat i købmænd fra Løgstør og især Aalborg, som handlede med Jens Hansen. De gav *nogle* oplysninger, men virkede i det store hele lige så utilbøjelige til at udtale sig, som Jens Hansens kunder var. Det er bemærkelsesværdigt, da man godt kunne forvente, at købmændene ville have sympati for kollegerne nede i Skive, som havde klaget over den ulovlige handel på landet. Denne handel gik jo netop de lovlige købstadskøbmænd i bedene. Denne manglende solidaritet skyldes utvivlsomt, at Jens Hansens handel var i Aalborg-købmændenes interesse: Han var jo deres kunde og øgede deres omsætning.

Købmanden Albert Raffel (1804-1883) fra Aalborg var en af dem, der blev afhørt i 1845 i forbindelse med sagen mod Jens Hansen. Af konkurrencehensyn – og måske også andre hensyn? – ønskede han ikke at fortælle præcis, hvad han havde solgt til Jens Hansen og til hvilke priser. Foto: L. Grundtvig. Det Kongelige Bibliotek.

Denne pointe understøtter en overordnet vurdering, som amtmand Schönheyder i Viborg fremsatte allerede i 1830, hvor Skive-købmændene havde klaget til Danske Kancelli over det omsiggribende landprangeri i Salling. Kancelliet i København ville gerne høre den lokale amtmands syn på sagen, og han mente ikke, at Skive-købmændene egentlig var utilfredse med, at der blev handlet ulovligt på landet. Men de var utilfredse med ikke at få *deres* bid af kagen:¹⁰²

Ved gunstig Overveielse af Sagen vil det uden Tvivl findes, at Disputerne hovedsagelig grunde sig i de forskellige Kjøbstæders indbyrdes Jalousie. Naar de Vahre med hvilke der efter Skive-Kjøbmænds Formeening drives Landprang samtlige vare tagne hos dem, vilde der ingen Grund til Anke været forhaanden, da deres Afsætning sikkerlig ved Udsalget snarere forøgedes end formindskedes, men deres Klage anlediges ved at Vahrene hentes fra andre Kjøbstæder. I [...] Grunden ligger Skive-Kjøbmænds Misfornøielse deri, at det efter Omstændighederne som fordeeltigere anseete Marked i Aalborg er foretrukket for Markedet i Skive. De ville at Beboerne i Selde isteden for at faae deres Fornødenheder directe fra Aalborg skulle efter en lang Omvei tage dem i Skive uden i en fordeeltigere Handel at finde Erstatning. Kunne Skive Kjøbmænd indrette dem efter at modtage den Sallingske Landmands Producter til passende Priser og ligeledes til saadanne at sælge dem hvad de behøve at kjøbe, ville de ikke faae at klage over Landprangere, hvilke om de opstaa kun ville tjene til at befordre deres Handel.

Amtmanden mente altså, at den egentlige årsag til Skive-købmændenes klage over landprangeriet i Salling var, men at bønderne handlede med varer fra andre byer end Skive: Hvis Jens Hansen blot havde købt sine handelsvarer i Skive, ville de have været glade for hans aktiviteter. Derfor burde Skive-købmændene, skrev amtmanden, sælge deres varer billigere og købe bøndernes produkter dyrere, så det kunne svare sig for sallingboerne at handle med dem.

Amtmandens vurdering var ikke helt upartisk. Som den øverste repræsentant for den lokale administration måtte han forsvare sig mod Skive-købmændenes mere eller mindre eksplicitte klage til centraladministrationen over, at de lokale myndigheder ikke fik stoppet det ulovlige landprangeri – og det gjorde amtmanden altså blandt andet ved at påpege, at problemet lå hos købmændene i Skive selv og ikke hos hverken ham, herredsfogeden eller for så vidt de ulovligt handlende bønder. Men at han havde et motiv til at skrive, som han gjorde, betyder ikke nødvendigvis, at det var helt forkert – i hvert fald giver det som nævnt god mening, når man ser på, hvordan Løgstør- og Aalborg-købmændene håndterede at blive afhørt om deres gode kunde nede i Salling.¹⁰³

Den sorte økonomis livsgrundlag

I 1804 udspandt der sig en kort diskussion i det københavnske ugeblad ”Politivennen” om landprang: Der blev bragt to indlæg, et fra en anonym indsender og et svar fra en premierløjtnant Schultz.¹⁰⁴ Den anonyme indsender klagede over, at prangeriet var til stor skade for bybefolkningen. Premierløjtnanten, derimod, forsøgte at se sagen fra begge sider, men han medgav, at prangeriet fandtes: ”Dette Væsen eller Uvæsen, hvad man vil kalde det, er til næsten over hele Danmark; allevegne klages derover, næsten aldrig bliver det straffet.” Samtidig understregede han dog også, at landprangeriet havde sin berettigelse, ikke mindst i det købstadsfattige vestlige Jylland, hvor bønderne ”paa mange Steder have 5 Mile til den nærmeste”: Her forekom det ham ”meget nyttigt, at især Smaa-Mænd kan faae adskillige Ting, uden at rejse saa lang en Vej.”

Det interessante ved diskussionen er, at den viser en diskurs, hvor der var almindelig enighed – allerede i 1804 – om, at den ulovlige handel på landet var udbredt og forblev ustraffet. Det er den samme diskurs, Skive-købmændene i 1830-klagen talte ind i, idet de dog begrænsede det til deres eget lokalområde. Samtidig viser diskussionen i Politivennen, at der i dele af offentligheden var

forståelse for, at landprangeriet kunne være den mest rationelle måde at dække landbobefolkningens varebehov på – ja, i visse tilfælde den eneste reelt mulige.

Her er vi inde ved kerneårsagen til, at den sorte økonomi kunne eksistere så forholdsvis uhindret: Flertallet af interessenterne var *for* – og ikke *imod*. Gennemgangen af sagerne mod Jens Hansen viser, at adskillige af aktørerne i realiteten drog fordel af hans landprangeri, hvor ulovligt det end var: Hans kunder fik deres behov opfyldt på en mere rationel måde, end hvis de selv skulle til købstaden for at handle, og hans leverandører fik øget deres egen omsætning enten som købmænd eller skippere. Ikke mindst derfor var de kun i begrænset omfang villige til at udtale sig i retten. Samtidig havde de lokale embedsmænd deres egne årsager til helst at ville se igennem fingre med den ulovlige handel: Dels kunne de mest gustne embedsmænd tænkes at udnytte ulovlighederne til egen vinding, dels viste stort set alle erfaringer, at det var yderst vanskeligt at få landprangere dømt – både fordi de kunne nægte alt, og så fordi lovgivningen var så kompliceret, at det var vanskeligt at gennemføre en sag korrekt. Det sidste punkt har formentlig været almindelig kendt i den interesserede offentlighed – i hvert fald henviste premierløjtnant Schultz allerede i 1804 i Politivennen til et af de juridiske problemer, som embeds- og købmændene i Skive siden kom til at føle på egen krop:

Aarsagen hvorfor Landprang uagtet dets Almindelighed, og de hyppige Klager, sielden bliver straffet, søger jeg deri, at Sagen ej maae anlægges ved Inquisition. Øvrigheden kan altsaa ikke tage notiz deraf uden Klage. Denne føres efter Sagens Natur aldrig af Naboe-Bønder, efterdi Prangerne ere dem til Nytte. Købmændene kan kun i sieldne Tilfælde tilvejebringe fuldkomne juridiske Beviser: hvilket lettelig kan indsees.

De lokale embedsmænd har dog formentlig ikke kun vendt det blinde øje til landprangeriet af korrupsionsbaserede eller juridiske årsager. De var også tilstrækkeligt fysisk tæt på de lokale omstændigheder, der dannede udgangspunkt for den mest almindelige argumentation for, at landprangeriet havde sin berettigelse: afstanden til nærmeste købstad. I sin beskrivelse af Ribe amt skrev landvæsenskommissær Dalgas således i 1830 reelt et offentligt forsvar for det ulovlige prangeri med udgangspunkt i netop det faktum:¹⁰⁵

Landprangere, skjøndt uden for Lovens Act, betragtes dog af de Fleste som saare nyttige Medlemmer af Staten, i det de ikke alene fremme Afsætningen af Producterne, men tillige spare Landmanden megen Uleilighed, mange forgjeves Reiser, og gjøre det mueligt for den, som ingen Heste har, at faae sit Overskud anbragt.

Dermed var der kun de lokale købmænd i den nærmeste købstad tilbage til for alvor at føle et tab ved den sorte økonomis trivsel – og så centraladministrationen, der i hvert fald i 1830 tog Skivekøbmændenes klage alvorligt. På den måde beskyttede man fra København de overordnede samfundsinteresser,¹⁰⁶ men de konkrete, lokale vilkår var jo heller ikke helt så presserende set ud fra centraladministrationens synspunkt, som de var set ud fra lokal- og regionaladministrationens synspunkt.

Landprangerne kunne altså i alt væsentligt gennemføre deres virksomhed, fordi flertallet af aktørerne fandt den fordelagtig, selv om den var ulovlig. Det var den ikke længere fra 1862, hvor næringsfrihedsloven fra 1857 trådte endegyldigt i kraft. Da havde Jens Hansen været død i over 10 år, så han nåede ikke at se sin handelsvirksomhed blive erklæret lovlig – men han havde jo også klaret sig fint uden.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Danske Kancelli, 3. Departement

Brevsager 1831

Højesteret

Domprotokol 1830 og 1845

Domssager 1830

Voteringsprotokol 1830 (E-G)

Kjeldgård Gods

Fæsteprotokol 1710-1835

Løgstør Byfoged

Politiprotokol 1842-1850

Rentekammeret, Slotsbygningsskommissionen

Sager vedr. indsamlingen til Christiansborgs genopførelse 1794-1800

Sallinglands Herredsfoged

Dokumenter til sættemerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845

Politiprotokoller 1822-1829

Sager til politiprotokoller 1791-1830

Skøde- og panteprotokoller 1811-1815, 1820-1828, 1832-1835 og 1851-1853

Strafferegister 1791-1878

Sættemerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845

Skive Byfoged

Fogedprotokoller 1828-1854

Sager til fogedprotokoller, byen 1823-1834

Viborg Stiftamt

Journaler, Justits- og politivæsen 1828

Viborg Stiftamts Overpolitiret

Overpolitiretsprotokoller 1795-1846

Aalborg Byfoged

Politiprotokol 1843-1846

Litteratur

Begtrup, Gr.: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Nørre-Jylland, Tredje Deel (Ringkøbing, Thisted og Viborg amter)*. København, 1812.

- Behrend, C. (meddelt af): *Laurits Engelstofts Rejseiagttagelser i Jylland i Aaret 1805*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, s. 21-60.
- Blicher, St. St.: *Viborg Amt. Beskrevet efter Opfordring fra det kongl. Landhuusholdnings-Selskab*. København, 1839.
- Boje, Per: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*. Aarhus, 1977.
- Brinck-Seidelin, L. C.: *Hjørring Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1828.
- Christensen, Søren Bitsch: *Danish towns as economic agents in the market town system, ca. 1600-1850*. In: Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism – Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, Aarhus, 2008, s. 45-96.
- Dahlerup, Troels: *De fire stænder, 1400-1500*. Viborg, 1989.
- Dalgas, C.: *Veile Amt. Foranstaltet, efter Kongelig Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet*. København, 1826.
- Dalgas, C.: *Ribe Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1830.
- Dalgas, C.: *Svendborg amt beskrevet 1837* – udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen. Odense, 1992/København, 1837.
- Djørup, C.: *Thisted Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kgl. Landhuusholdnings=Selskab*. København, 1842.
- Hald, J. C.: *Randers Amt. Foranstaltet, efter Kongelig Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet*. København, 1827.
- Hald, J. C.: *Ringkjøbing Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1833.
- Hansen, J. C.: *Handel og Handelsstand*. I Charles Thiesen (red.): *Bogen om Skive*. Skive, 1926, pp. 377-432.
- Jensen, Mette Frisk: *Korruption og embedsetik. Danske embedsmænds korruption i perioden 1800 til 1866*. Odense, 2013.
- Kristensen, H. P.: *Brændevinsskatten i Salling*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, pp. 508-530.
- Lorenzen, Vilh.: *Vore Byer. Studier i Bybygning III. Afviklingen af den senmiddelalderlige By hæmmet men de nye Byidealer fastholdt 1660-1720*. København, 1955.
- Møllgaard, Johannes: *Bønder og handel i Salling 1680-1780*. I: *Bol og By*, 1997:2, pp. 48-77.
- Nielsen, A. Strange: *En islændings dagbog fra et ophold i Salling vinteren 1795-96 (del 1: 22.9.1795-31.1.1796)*. I: *Skivebogen* 1959, pp. 62-105.
- Olesen-Husted, N.: *Peder Lydersen af Hvidbjerg Holmgaard*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, pp. 61-88.
- Pedersen, Finn Stendal: *Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820*. I: *Bol og By*, 1989, pp. 7-41.
- Pedersen, Margit Baad: *Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle – økonomisk, socialt og kulturelt 1850-1900*. Etnologisk Forum, 1983.
- Tang Kristensen, Evald: *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. Århus/Silkeborg 1892-1901*. Bd. I-VII.

Thomsen, Asbjørn Romvig: *Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab, 2011.

Thomsen, Asbjørn Romvig: *Utak var sognefogedens løn. Om sognefoged Mikkel Pedersen Gaardbos fortrædeligheder i Salling i begyndelsen af 1800-tallet*. I: Siden Saxo, 2017:2, pp. 14-23.

Noter

¹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

² Dahlerup: *De fire stænder*, s. 166.

³ Især paragrafferne 3-13-24 til 3-13-26.

⁴ Forordning af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang, og de deraf sig reisende Sagers, samt alle Politie-Sagers, Paatale og Paakiendelse”.

⁵ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

⁶ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

⁷ Pedersen: *Købmand og høker*, s. 17-21.

⁸ Høkerloven fra 1856 gav mulighed for mod erhvervelsen af et patent for fem rigsdaler at oprette en høkerhandel (en købmandshandel med et begrænset vareudbud) på landet, mens næringsloven fra 1857 betød, at man fra 1862 mod erhvervelsen af et næringsbevis kunne oprette en regulær købsmandshandel på landet. Pedersen: *Købmand og høker*, s. 22-23.

⁹ Pedersen: *Købmand og høker*, s. 5.

¹⁰ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

¹¹ Forordning af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang, og de deraf sig reisende Sagers, samt alle Politie-Sagers, Paatale og Paakiendelse”.

¹² Møllgaard: *Bønder og handel*. Da jeg i årene 2007-2010 skrev ph.d. med udgangspunkt i en analyse af sociale forhold i tre sogne i Salling (ca. 1750-1850), mødte jeg Johannes Møllgaard, der på daværende tidspunkt allerede i flere årtier havde beskæftiget sig intensivt med især to af sognene (ca. 1650-1750), uden at jeg vidste det. Vi havde altså arbejdet parallelt med nøjagtigt det samme lokalområde. Det viste sig, at vi havde adskillige fælles bekendte i 1700-tallets nordøstlige Salling.

¹³ Christensen: *Danish towns*, s. 69-70.

¹⁴ Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand*, s. 116-117.

¹⁵ Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand*, s. 269.

¹⁶ Møllgaard: *Bønder og handel*, s. 59.

¹⁷ Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab blev oprettet i 1769 med det formål at forbedre landbrugets drifts- og dyrkningsmetoder gennem oplysning og præmiering.

¹⁸ Pedersen: *Kunsten at spørge ret!*

¹⁹ Blicher: *Viborg Amt*, s. 156 & 165-167.

²⁰ Dalgas: *Ribe Amt*, s. 146.

²¹ Djørup: *Thisted Amt*, s. 400-401.

²² Brinck-Seidelin: *Hjørring Amt*, s. 318.

²³ Hald: *Ringkjøbing Amt*, s. 178.

²⁴ Hald: *Randers Amt*, s. 123-124.

²⁵ Dalgas: *Veile Amt*, s. 134-135.

²⁶ Christensen: *Danish towns*, s. 47.

²⁷ Dalgas: *Veile Amt*, s. 135.

²⁸ En undtagelse er beskrivelsen af Svendborg amt, hvor landvæsenskommissær Dalgas beskriver en udbredt indsmugling af købmandsvarer ved Ærø-skipperne. Ærø hørte til Hertugdømmerne, hvor toldsatserne var lavere. Det var med andre ord en tidlig, men ulovlig, version af grænsehandelen. Dalgas: *Svendborg Amt*, s. 301-302.

²⁹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

³⁰ Tang Kristensen: *Danske Sagn*, V, 1603. Detaljerne i fortællingen er ikke helt præcise. Dels boede Jens ikke Floutrup, men i Selde, dels var det ikke en svigersøn, der overtog gården efter ham, men hans enkes nye mand. Parret, der så genfærdet, mens de lå og lugede, har således formentlig været konen og dennes nye ægtefælle.

³¹ Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning*, s. 261-264.

³² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

³³ En gennemgang af strafferegisteret for politiretten under Sallinglands Herredsfoged 1823-1842 viser 17 forlig/domme i 1823, tre i 1824, en i 1828, to i 1829, en i 1830, 1832, 1833 og 1834 samt to i 1842 for landprang eller tilgrænsende illegale aktiviteter som "ulovlig handel", "uberettiget næringsbrug", "besiddelse af handelsvarer" eller lignende. Strafferegisteret begynder i 1791, men indeholder ingen sager om landprang eller lignende 1791-1823. Da registeret for den periode indeholder ret få domme overhovedet, er det dog svært at sige, om det betyder, at der gennem de tre årtier slet ingen sager var om landprang.

³⁴ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 27a, 28a, 39a og 64b. Sallinglands Herredsfoged: Strafferegister 1791-1878 (B43A-5015).

³⁵ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1823 (Anmeldelse fra Skive-købmændene af Jens Hansen, 2. juli 1823).

³⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 64b.

³⁷ Nemlig Jeppe Madsen i Ny Mølle og Anders Andersen Smed i Nautrup. Se RA, Sallinglands Herredsfoged: Strafferegister 1791-1878 (B43A-5015), 1828 og 1829.

³⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 155b-158b.

³⁹ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1795-1834 (B4-914), s. 280-283.

⁴⁰ RA, Højesteret: Domprotokol 1830 (bind 83), sag nr. 83.

⁴¹ RA, Højesteret: Voteringsprotokol 1830 E-G (pk. 219), s. 122-131.

⁴² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

⁴³ RA, Skive Byfoged: Sager til fogedprotokoller, byen, 1823-1834 (B43-214), læg 1834.

⁴⁴ RA, Skive Byfoged: Fogedprotokol 1828-1837 (B43-203), s. 148b-150a.

⁴⁵ Sagen er ikke fundet i hverken amtets eller herredsfogedens journal eller kopibog, ligesom den heller ikke optræder i herredsfogedens politiprotokol. Husundersøgelsens forløb er beskrevet i herredsfogedens fogedprotokol (se note ovenfor), og der ligger to dokumenter i sagerne til fogedprotokollen, som blandt andet viser, at amtmanden havde godkendt undersøgelsen. Men denne godkendelse afspejles altså ikke i amtets eget arkiv.

⁴⁶ RA, Skive Byfoged: Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), s. 140b-142a.

⁴⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 17a (ikke nummereret, men ligger i pakken mellem bilag 17 og 18).

⁴⁸ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1835-1846 (B4-915), s. 192a-b.

⁴⁹ RA, Højesteret: Domprotokol 1845 (bind 101), sag nr. 65.

⁵⁰ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 12b-16a.

⁵¹ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1835-1846 (B4-915), s. 250a-251a.

⁵² Selv om jeg mener at have ledt efter en sag alle relevante steder, kan det strengt taget ikke udelukkes, at en sag har været ført – og at jeg bare ikke har fundet den.

⁵³ RA, Højesteret: Voteringsprotokol 1830 E-G (pk. 219), s. 125-126.

⁵⁴ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Erklæring fra herredsfoged Rosenstand, 14. juli 1830).

⁵⁵ Blicher: *Viborg Amt*, s. 105.

⁵⁶ Se også Kristensen: *Brændevinsskatten i Salling*. I Behrend: *Laurids Engelstofts Rejseiagttagelser*, s. 35-36, omtales dog også et fuldstændig tilsvarende eksempel på en konsumptionsforvalters korrupsion i forbindelse med ulovligt brændevinsbrænderi. Det foregik på Løgstør-egnen og findes i en rejsekildring fra 1805. Det kan selvfølgelig også være dette tilfælde, Blicher tænker på. Eller et helt andet, for de to eksempler antyder, at fænomenet kan have været udbredt.

⁵⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 60b-61a & 73a-77b.

⁵⁸ RA, Viborg Stiftamt: Journalsager, Justits- og politivæsen 1828 A 1-200 (B4-323), sag 1828 A 175 (brev fra Danske Kancelli af 15. juli 1828).

⁵⁹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

⁶⁰ Se f.eks. Jensen: *Korruption og embedsetik*, s. 246-249.

⁶¹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

⁶² RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 27a, 28a, 39a & 64b. Oplysningerne om alder, civilstand og ofte også erhverv er fundet ved at identificere de anklagede i kirkebøger og folketællinger.

⁶³ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 32b.

⁶⁴ Se listen over de 19 anmeldte landprangere.

⁶⁵ Populationen bestod af børn født i Junget, Torum og Selde sogne 1750-1830 samt deres nærmeste familie: Thomsen: *Lykkens smedje?* Særligt om Jens Hansen, se s. 129-133. Om kildematerialet, se s. 16-21.

⁶⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1811-1815 (B43-SP5), s. 412a-413a, og 1832-1835 (B43-SP10), s. 781-782. Kjeldgaard gods: Fæsteprotokol 1710-1835 (G188-1), s. 152. Om Kjeldgaards frasalg af bøndergodset, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 82-85.

⁶⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1851-1853 (B43-SP18), s. 1013-1017.

⁶⁸ RA, Rentekammeret, Slotsbygningsskommissionen: Sager vedr. indsamlingen til Christiansborgs genopførelse 1794-1800 (424.113), subskriptionsliste for Skivehus amt 26. feb. 1794.

⁶⁹ Det er usikkert, hvornår Christen Jensen overdrog sognefogedhvervet til sin søn Anders Christensen, Jens Hansens onkel, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 279.

⁷⁰ Det fremgår i hvert fald af folketællingen 1834, hvor familien bor i Sundsøre, Thise sogn (Viborg amt).

⁷¹ Se Thomsen: *Utak var sognefogedens løn*.

⁷² Han betitles sådan i kirkebogen ved sine tre børns fødsel 1836, 1839 og 1843 og i folketællingen 1845. Perioden 1836-1845 er altså en minimumsperiode.

⁷³ Disse to faddere var gift med henholdsvis Anders Espersen og Mette Espersdatter, der var søskende. Mette Espersdatter havde før giftermålet med Niels Knudsen været gift med Poul Pedersen Quist. Om alle disses lokale elitestatus, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 120-121, 136, 184 og 211.

⁷⁴ Han var gift med en datter af Niels Iversen i Vester Møjbæk, hvis enke siden blev gift med Mikkel Jacobsen. Om dennes elitestatus, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 260-261.

⁷⁵ Niels Madsen og Jeppe Madsen var brødre, og det samme var Christen Jeppesen Grove og Laurs Jeppesen Grove.

⁷⁶ Olesen-Husted: *Peder Lydersen*, s. 62.

⁷⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1820-1824 (B43-SP7), s. 181a-b, og 1824-1828 (B43-SP8), s. 568b. Han kaldes i begge obligationer for Anders Jensen Furbo (Furbo var hans fars efternavn), men der er tale om den samme person.

⁷⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 8.

⁷⁹ Jeg kalder dem herefter for nemheds skyld ”kunder” i resten af artiklen – selv om det jo netop aldrig juridisk blev bevist, at de var det. Fremover menes der altså ”formodede kunder”, hver gang jeg nævner ”kunder”. I denne gruppe er ikke inkluderet de vidner, der havde været tyende hos Jens Hansen (”øjenvidnerne”).

⁸⁰ Om familien Hoppe, se også Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 309-310.

⁸¹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1828 (indlæg af 16. juli 1828).

⁸² RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 115a-b.

⁸³ RA, Højesteret, Domssager 1830 (pk. 1373), sag 83, 18.10.1830, ekstrakt af højesteretssagen, 25.6.1828 (spørgsmål til vidnerne).

⁸⁴ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 115b.

⁸⁵ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 113a.

⁸⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 5b-6a.

⁸⁷ RA, Højesteret: Domssager 1830 (pk. 1373), sag 83, 18.10.1830, ekstrakt af højesteretssagen, 25.6.1828 (spørgsmål til vidnerne). Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 112a-b.

⁸⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 113a.

⁸⁹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 6a-6b.

⁹⁰ Det fremgår ikke af sagen, hvorfor Iver Nielsen (1781-1856) pludselig begyndte at tale. Han ser ud til at have været nervøs for følgerne af mened, og det kan måske forklares med, at hans 11 års erfaring som sognefoged i Selde (1818-1829) kan have givet ham en vis ængstelig respekt for lovens ord. Samtidig boede han i Lendum by og var altså ikke en af Jens' nærmeste naboer. Det har måske gjort, at han følte sig mere fri end nogle af de andre vidner. Vi kender ikke til officielle konflikter mellem Iver og Jens i øvrigt, som kan forklare et eventuelt ønske om at bringe Jens i fedtefadet.

⁹¹ Der gik 6 rigsbankmark (rbmk/mk) på en rigsbankdaler (rbd) og 16 rigsbankskilling (rbsk) på en rigsbankmark.

⁹² RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 10a-10b.

⁹³ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 11a.

⁹⁴ Møllgaard: *Bønder og handel*, s. 55 og 58. Der er ikke tale om en udtømmende liste.

⁹⁵ Se Dansk Center for Byhistorier *Den Digitale Byport*, ddb.byhistorie.dk > By og opland > Skive (1.11.2019). Hansen: *Handel og Handelsstand*, s. 394.

⁹⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 5a og 11a. Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 27. Løgstør Byfoged: Politiprotokol 1842-1850 (B42-57), s. 330a.

⁹⁷ RA, Aalborg Byfoged: Politiprotokol 1843-1846 (B37-228), s. 482a-b (Thomas Wissing, Albert Raffel, Jens Schibbye Herskind), og 1844-1848 (B37-229), s. 195a-b (Johannes Kier, Frederich Simoni). Løgstør Byfoged: Politiprotokol 1842-1850 (B42-57), s. 330a (Frants Berthelsen). Når der i det følgende refereres til, hvad købmændene *udtalte*, stammer det fra forhørene i disse protokoller.

⁹⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 38.

⁹⁹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 30.

¹⁰⁰ Blicher (1839), s. 193-194. Avlskarlen var det højest lønnede tyende, og lønnen var højest i den gode del af amtet.

¹⁰¹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 34 og 37.

¹⁰² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (betænkning fra amtmand Schönheyder i Viborg, 9. august 1830).

¹⁰³ Se også Christensen: *Danish towns*, s. 58-62 om konkurrencesituationen mellem Limfjordens købstæder – med Aalborg som den absolut stærkeste.

¹⁰⁴ Politivennen, 1804, nr. 307 (10.3.1804), s. 4883-4884, og nr. 317 (19.5.1804), s. 5042-5047.

¹⁰⁵ Dalgas: *Ribe Amt*, s. 146.

¹⁰⁶ Se også Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning*, s. 261-264.

Erhvervsudviklingen i 1960'ernes Farsø

– en analyse af sognerådets rolle

AF KIM ØRSTED IVERSEN

Danmark gennemgik i 1960'erne og 1970'erne en stor forandring; det var egnsudviklingens årtier, hvor statslige ressourcer blev postet i udviklingen af mindre byer og provinsområder i hele Danmark. Farsø gennemgik netop i 1960'erne en stor udvikling i lighed med nabobyerne Løgstør og Aars. Fra at være en lille landsby i slutningen af 1800-tallet blev den ved kommunalreformen i 1970 hovedby i storkommunen Farsø. I modsætning til Løgstør og Aars, som i 1960'erne fik tilført større virksomheder ved hjælp af egnsudviklingsstøtten, opnåede Farsø kun at tiltrække mindre håndværksvirksomheder fra de små nabobyer. Når Farsø ikke kom med på bølgen af industriudflytninger, skyldes det i høj grad, at sognerådet var fastlåst i gamle mønstre og tankegange. Man manglede visionerne og de rigtige personer til at føre byen fremad i en tid, hvor kommunens primære aktiver, landbruget og stationsbyerne langs jernbanen, blev omlagt og nedlagt. Hovedfokus blev rettet mod sygehuset i Farsø, som det lykkedes at beholde, og et nyt sygehus kunne indvies i 1971. Erhvervsudviklingen blev ikke prioriteret i sognerådet, og initiativet blev overladt til Farsø Borgerforening og i særdeleshed Farsø Erhvervsråd. Erhvervsrådet gjorde en stor indsats, men manglede sognerådets opbakning til sagen, hvormed byen mistede muligheden for at følge Løgstør og Aars i kampen om industriarbejdspladser.

Indledning

1960'erne var et årti fyldt med store forandringer, og i Vesthimmerland kunne stationsbyerne se jernbanetrafikken helt forsvinde eller blive reduceret til ganske få godstog. Jernbanerne havde fra slutningen af 1800-tallet været med til at skabe vækst og fremgang i det gamle landbrugsområde, og nedlæggelsen af jernbanerne markerede en ny tid. Mekaniseringen af landbruget i 1950'erne og 1960'erne vendte også op og ned på de gamle mønstre, og mange landbrugsmedhjælpere måtte se sig om efter andet arbejde. Alle disse ændringer var med til at sætte stationsbyerne under pres, og de enkelte byer måtte prøve at finde nye udviklingsmuligheder.

Farsø blev ramt af begge disse forandringer, da Strandby-Farsø kommune var en udpræget landbrugskommune og nedgangen i beskæftigelsen i netop landbruget skabte et overskud af arbejdskraft. Oveni kom nedlæggelsen af Aalborg-Hvalpsund jernbanen i 1969, som sognerådet til det sidste kæmpede for at beholde, på trods af, at banen hvert år gav underskud. Det lykkedes byen at overvinde disse udfordringer, da byen havde flere strenge at spille på. Amtssygehuset var en stor arbejdsplads, som op gennem 1900-tallet flere gange var blevet udvidet. I 1966 blev en ny medicinsk afdeling opført, mens et helt nyt og moderne sygehus blev indviet i 1971, som sikrede sygehusets overlevelse helt op til i dag. Der var også en forholdsvis stor erhvervsproduktion rettet mod det omkringliggende landbrugsområde, hvor smedeværksteder producerede og reparerede landbrugsmaskiner, mens Andelsmejeriet Fælleslykke, der var et af de største i Nordjylland, bearbejdede mælkeproduktionen. Farsø Maskinværksted og Traktor-Kompagniet importerede traktorer, mejetærskere og de andre maskiner, der ikke kunne produceres lokalt, og forhandlede dem til et stort opland. Den lokale autoforhandler Morten Nielsen forhandlede både personbiler og

Industri kvarteret på Tulipanvej fotograferet i 1981 i forbindelse med Bent Andersens 25 års jubilæum som vognmand. Midt i billedet ses Bent Andersens mange lastbiler og til højre på den modsatte side af vejen ses Farsø Møbelfabrik. Foto: Hedin Luftfoto. I privateje (Bent Andersen).

lastbiler og havde et stort kundegrundlag, der strakte sig langt udenfor bygrænsen. Vognmand Bent Andersen opbyggede fra 1956 en stor vognmandsforretning med fragtruter over hele landet, og han stod i høj grad for at transportere varer til og fra Farsø i 1960'erne og 1970'erne.

Interessant nok blev Farsøs største eksportsucces i 1960'erne og 1970'erne møbler af træ, hvor eksotiske træsorter som teak, palisander og mahogni var de foretrukne. Som så mange andre byer havde Farsø gennem første halvdel af 1900-tallet et par snedkermestre, der producerede møbler til nærområdet. Efter 2. Verdenskrig forsvandt de fleste snedkermestre med en lille lokalfunderet møbelproduktion i takt med at masseproduktionen af møbler for alvor slog igennem. I Vesthimmerland var der imidlertid flere producenter, der fulgte med tiden og udvidede produktionen og eksporterede til både ind- og udlandet. Den mest kendte var Getama i Gedsted, der producerede flere af den internationalt anerkendte møbeldesigner Hans J. Wegeners ikoniske møbler. Herudover var Sannemanns møbelfabrik i Ranum blandt de store møbelfabrikanter, og så var der tre forskellige møbelfabrikker i Farsø.

Farsø Møbelfabrik var ejet af brødrene Harald og Verner Frost, der havde overtaget fabrikken efter faderen. I løbet af 1960'erne udvidede de produktionen, der bestod af møbler af især teaktræ og palisander, og opnåede i 1970 at få egnsudviklingsstøtte til en udvidelse af fabrikken og til

indkøb af nye maskiner. Den anden var Farsø Stolefabrik, ejet af Vilhelm Jørgensen, der koncentrerede sig om spisestoleproduktion af teak og palisander. I midten af 1960'erne producerede fabrikken 8.000 stole årligt. Langt de fleste blev eksporteret til USA, Canada, Frankrig, Vesttyskland og Sverige.¹ Den sidste var Farsø Møbelpolstrerfabrik, der var ejet af Kr. Severinsen, og som lavede polstrede møbler, såsom sofaer og lænestole. Møbelproduktionen var i anden halvdel af 1900-tallet stærkt repræsenteret i Farsø, hvor produktionen i tidens løb blev suppleret med vindues- og køkkenproduktion.

Denne artikel vil koncentrere sig om erhvervsudviklingen i Farsø i 1960'erne og i særlig grad se nærmere på sognerådets rolle heri. Netop dette årti var præget af en stor udvikling i Vesthimmerland, hvor både Løgstør og Aars lykkedes med at udnytte Egnsudviklingslovens muligheder for støtte ved udflytning af produktionen til landkommunerne. Farsø opnåede ikke samme succes med ansøgningerne til Egnsudviklingsdirektoratet trods gentagne forsøg og en ihærdig indsats af erhvervsrådet i byen. Udviklingen i Aars har jeg afdækket i 2018, hvor baggrunden for byens opblomstring i 1960'erne blev behandlet. Ved at sammenligne de to byers udvikling i denne periode, både i forhold til erhvervsudviklingen men også i særdeleshed sognerådernes indflydelse på disse, kan man finde en forklaring på, hvorfor man ikke opnåede samme resultater i Farsø, selvom udgangspunktet på mange måder var det samme. Artiklen vil indgå som anden del af en gennemgang af erhvervsudviklingen i Vesthimmerland i 1960'erne.

Metode og kilder

Da Farsøs historie endnu ikke er blevet skrevet og publiceret i sin helhed, har det været nødvendigt at stykke byens udvikling sammen fra flere forskellige kilder. Artiklen bygger primært på en gennemgang af sognerådets forhandlingsprotokoller fra 1953 til 1970. Da protokollerne er udprægede beslutningsreferater, er flere nordjyske aviser blevet brugt som kilde til at beskrive udviklingen i Farsø. Egnsudviklingsdirektoratets arkivalier er ligeledes blevet gennemset for at finde materiale, der kunne fortælle noget om egnsudviklingen i Farsø og Vesthimmerland. Derudover er der foretaget interviews med to erhvervsdrivende, vognmand Bent Andersen og forhandler af landbrugsmaskiner Poul Nielsen, som begge oplevede udviklingen af Farsø og havde kontakt med sognerådet i perioden. Tidligere kommunaldirektør i Farsø, Henning Olsen, har ligeledes bidraget med viden om perioden, da han har arbejdet med byens historie, og særligt med kommunalbestyrelsen fra 1970 til 2007.

Egnsudviklingsloven fra 1958 var statens forsøg på at skabe arbejdspladser og vækst i de egne af landet, der var blevet ramt af mekaniseringen af landbruget, og hvor der var arbejdskraft til rådighed. Industrivirksomhederne var centreret omkring hovedstaden og ved de større byer, og den store konkurrence om arbejdskraften gjorde det attraktivt for virksomhederne at udflytte dele af produktionen til de mindre udviklede områder i landet, hvor arbejdsudbuddet var større og lønudgifterne kunne formindskes. Med egnsudviklingsstøtten kunne nogle af udgifterne i forbindelse med udflytningen finansieres, blandt andet ved opførelsen af industrihuse, hvor kommunerne og staten stod bag opførelsen og virksomhederne kunne leje sig ind for senere på fordelagtige vilkår at overtage bygningerne. Lokale håndværksmestre kunne også søge om håndværkerlån til udvidelser af virksomhederne eller til nye maskiner.

Egnsudviklingen satte skub i udflytningen af industriarbejdspladser, men emnet er siden blevet diskuteret, blandt andet i hvor høj grad støtten var udslagsgivende for udflytningen af produktionen til de mindre udviklede egne af landet. Peter Maskell og Sven Illeris har begge arbejdet med emnet, og de konkluderer at støtten ikke var udslagsgivende for udflytningen, som formentlig var sket under alle omstændigheder. Illeris mener dog, at støtten var med til at fremme iværksættermentaliteten, der i høj grad var til stede i Jylland.² Dette er Peter Maskell enig i, da

egnsudviklingen havde ”en vigtig indflydelse på forløbet gennem elimineringen af tidligere barrierer for industrialiseringen af landets udkantsområder. Denne indirekte og langsigtede effekt kan godt vise sig at være den vigtigste.”³ Støtten var dermed en gulerod til at få kommunerne og virksomhederne til at forsøge sig med udflytningen af produktionen derhen, hvor arbejdskraften var til rådighed.

Maskell og Illeris arbejder begge primært på det overordnede nationale plan, og hvis man ser på det regionale eller lokale niveau er konklusionerne ikke så klare. Morten Karnø Søndergaard har i sine studier arbejdet med Skagen, Hjørring og Esbjerg, hvor han har set på egnsudviklingens regionale variationer.⁴ Børge Møller har i sit studie af Jetsmark Kommune i Vendsyssel vist, at selvom sognerådet agerede tøvende i forhold til at skaffe industriarbejdspladser, lykkedes det alligevel at få tiltrukket flere større virksomheder. Initiativet til udviklingen kom i stedet fra en kreds af borgere, der på eget initiativ fik skabt stor opmærksomhed om kommunen.⁵ Studiet af Aars i 1960’erne viser, at de rigtige personer på vigtige poster kan gøre en stor forskel, da sognerådet her gik forrest i kampen om de udflyttede arbejdspladser, hvilket lagde grunden til byens position som industriby og hovedby i Vesthimmerlands Kommune i dag.⁶

Disse kildestudier funderet på regionalt eller lokalt plan kan være med til at belyse et områdes erhvervsudvikling som et samspil mellem de lokale aktører og de statslige myndigheder. Studierne på mikroniveau kan være med til at give et mere nuanceret billede af effekten af egnsudviklingsstøtten, og dens indflydelse på erhvervs- og byudviklingen i de tiltænkte områder. Ofte har sådanne studier været gemt væk i byhistorier eller årbøger, men de er værdifulde bidrag til den nationale fortælling om industriudviklingen i Danmark efter 2. Verdenskrig.

Strandby-Farsø sogneråd

1950’erne og 1960’erne var gennemgående en stabil periode for sognerådet i Strandby-Farsø kommune. Perioden begyndte dog noget ustabil, da beboerne i Strandby sogn ønskede at forlade den fælles kommune. En afstemning den 9. december 1948 viste et stort flertal for opdelingen i såvel Strandby som Farsø sogne⁷, hvormed begge sogne ønskede en opdeling i to kommuner. Forslaget var kommet fra beboerne i Strandby sogn, og det blev året efter anbefalet af Aalborg Amtsråd.⁸ Opdelingen blev dog forpurret, da beboerne i Tandrup i den nordøstlige del af Strandby sogn ønskede at forblive i kommune med Farsø. Derfor blev der afholdt endnu en afstemning i januar 1951, hvor valgdeltagelsen var meget ringe, og opbakningen til adskillelsen fuldstændig forsvundet.⁹ Dermed forblev kommunen samlet, men afstemningerne viste, at der var splittelsen mellem de to byer i kommunen.

Strandby-Farsø sogneråd bestod af 11 medlemmer, som blev valgt for en fireårig periode. Valgene (1950, 1954, 1958, 1962, 1966 og 1970) lå i marts måned og på det første sognerådsmøde i april måned konstituerede det nye sogneråd sig. De to vigtigste poster var sognerådsformanden og formanden for socialudvalget, da disse poster var forbundet med flest arbejdsopgaver. Derfor var der også et vederlag til de to formænd, hvoraf sognerådsformanden i 1954 fik 3.500 kr. årligt, mens formanden for socialudvalget fik 1.500 kr.¹⁰ Dette steg i løbet af 1950’erne og 1960’erne, og i 1966 fastsattes det til 13.200 kr. plus 3.500 kr. til kørsel for sognerådsformand mens Socialudvalgsformanden fik 2.000 kr. plus 1.500 kr. i kørsel.¹¹ En kraftig stigning for især sognerådsformanden, hvilket afspejler at posten i løbet af årene blev mere og mere omfattende, og det krævede en stor arbejdsindsats at udfylde rollen.

Sognerådsformanden og kærneren havde ansvaret for, at kommunen fungerede i dagligdagen. Sognerådsformanden i perioden 1946 til 1963 var Jens Jensen, der som gårdejer i Gøttrup nord for Farsø var opstillet på Nordsogns listen. Ved siden af sognerådsarbejdet var han også valgt ind i Aalborg Amtsråd fra 1950 til 1970, mens han sad 15 år som formand for den lokale

Rejsegilde på Højgårdens børnehave i 1968. Fra venstres kommuneingeniør K.B. Stenshøj Jensen, kæmner Aksel Knudsen, sognerådsformand J.A. Christensen, socialudvalgsformand Otto Rokkedahl og arkitekt Bürger Clausen. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Farsø Sparekasse. Det var altså en mand med mange kasketter og stor indflydelse, der styrede sognerådet gennem 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne. Fra 1964 til 1970 sad elværksbestyrer J.A. Christensen som formand for sognerådet. Han var valgt på Farsø byliste fra 1954 og havde ti års erfaring fra sognerådet, da han blev valgt.

Indtil 1955 hed kæmneren C.L. Lorentzen, som var en meget erfaren mand på posten. Han var kæmner fra 1929 til 1955, og før det havde han i perioden 1917 til 1929 selv været sognerådsformand for Strandby-Farsø Kommune. Jens Jensen og C.L. Lorentzen havde et rigtig godt samarbejde, da Jensen repræsenterede landmændene og Lorentzen byboerne i Farsø.¹² I 1955 overtog Aksel Knudsen kæmnerposten, som han bestred indtil 1981.

Ved sognerådvalgene i perioden var der syv lister opstillet, som det ses på kandidatlisten fra 1962. De væsentligste var Socialdemokratiet, Farsø byliste, Fandruplisten, Nordsogns listen og Strandby sogns borgerliste, da det var fra disse lister, at de valgte kom. Til trods for at Strandby-Farsø kommune havde en stærk opbakning til Indre Mission, slog dette aldrig igennem i sognerådet. Der var fire missionshuse i kommunen, og den lokale sognepræst, Kristian Friis, var fra 1961 til 1979 formand for Indre Mission i Danmark. I 1958 var Søren Carlsen valgt ind i sognerådet for

Nordsognslisten.¹³ Han førte i perioden en indremissionsk linje med at stemme imod udskænkning og salg af alkohol samt ansøgninger om tilladelser til afholdelse af baller. Dette stod i stærk kontrast til resten af sognerødderne, der fuldt ud støttede en liberal politik overfor salg og udskænkning af stærke drikke. I 1962 var han opstillet som nummer et på Indre Missions liste uden dog at blive genvalgt.

Med 17 år som sognerådsformand må Jens Jensen have haft en solid magtbase, men den kom ikke udelukkende fra hans egen liste, Nordsogns listen. Ved valget i 1954 fik listen to medlemmer, i 1958 fire medlemmer, i 1962 to medlemmer og i 1966 et medlem. Da sognerådet bestod af 11 medlemmer var det nødvendigt med alliancer. Op til i dag har forestillingen om, at Strandby-Farsø blev styret af Nordsogns listen og de velstillede landmænd overlevet. En gennemgang af sognerådsprotokollerne fra 1953 til 1970 giver ikke nogen forklaringer på magtfordelingen, da der ikke er noteret ret mange afstemninger. Det var primært ved ansættelser af personale i kommunens administration, pedeller på skolerne, skovfogeder med mere, at en afstemning blev noteret. Det er tydeligt, at de vigtige beslutninger allerede var afstemt og besluttet på forhånd, så det slet ikke var nødvendigt med diskussioner eller afstemninger på selve møderne.

Ved det årlige valg af sognerådets formand og næstformand blev der heller ikke noteret afstemninger, før Jens Jensen frivilligt udtrådte af sognerådet ved årsskiftet 1963/1964, og en efterfølger skulle udpeges. Dette hænger formentlig sammen med Jens Jensens store popularitet samt at Nordsogns listen sammen med Fandruplisten og Strandby sogns borgerliste ved de fire valg fra 1954 til 1966 havde det krævede flertal af mindst seks stemmer. Hvis man sætter det op som en kamp mellem by (Farsø) og land (resten), er det formentlig derfor, at man i Farsø har haft opfattelsen af, at man ikke kunne komme igennem med noget, uden de øvrige også skulle tilgodeses.

Et sted er det dog muligt at se magtforholdene i kommunen, og det var ved skolelukningerne i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne. I 1958 blev det besluttet at skære antallet af skoledistrikter ned til tre, hvormed der skulle nedlægges fem skoler. Skolerne i Farsø og Strandby var ikke i fare for at blive lukket, og den sidste, der fik lov at fortsætte, var skolen i Vannerup. Hermed blev eleverne i Fandrup skole overført til Farsø Skole, mens eleverne i Gunderup og Tandrup skoler kom til Vannerup. Ertebølle og

Grønnerup skoler fik lov at fortsætte indtil en ny centralskole stod klar i Strandby i 1962, hvorefter de blev nedlagt. At Vannerup fik overført eleverne fra Gunderup og Tandrup skoler vidner om Nordsogns listens magtposition, da begge

Bekendtgørelse.

I henhold til den kommunale valglov bekendtgøres herved, at der til undertegnede valgbestyrelse er indleveret følgende kandidatlistor til valget af

11 medlemmer til Strandby-Farsø sogneraad den 6. marts 1962.

Kandidatliste A
(Socialdemokratiet)

1. Riexs-Pedersen, Chr., portør, Farsø
2. Nørgaard, Anker, kontorbestyrer, Strandby
3. Jensen, Børge Chr., arbejdsmand, Farsø
4. Jensen, Jørgen Smed, banearbejder, Fandrup
5. Markussen, Dagny Irene, husmoder, Farsø
6. Andersen, Villy, arbejdsmand, Farsø
7. Hougaard, Vagn, postbud, Farsø

Kandidatliste G
(Farsø byliste)

1. Jørgensen, E. Rabøl, boghandler, Farsø
2. Ebbeso, Berg, tømrerhandler, Farsø
3. Christensen, J. A., elværksbestyrer, Farsø
4. Eriksen, Th. (Leth), entreprenør, Farsø
5. Langkjær, N., tricotatehandler, Farsø
6. Christensen, Tom, skoleinspektør, Farsø
7. Møller, Gudrun, fru læge, Farsø
8. Løkke, Vagn, mejeribestyrer, Farsø

Kandidatliste H
(Fandruplisten)

1. Jensen, M. Smith, gårdejer, Fandrup
2. Christoffersen, Henry, gårdejer, Fragtrup
3. Grynderup, Ingvar, gårdejer, Fandrup
4. Sørensen, Edvard, husmand, Fandrup

Kandidatliste I
(Nordsogns liste)

1. Jensen, Jens, gårdejer, Gøttrup
2. Hansen, N. Krebs, proprietar, Gøttrup
3. Jacobsen, Laurits, gårdejer, Fredbjerg
4. Jensen, P. Jacob (Cæsar), gårdejer, Gøttrup
5. Kjeldsen, Kristen, gårdejer, Støttrup
6. Dollerup, Jens, gårdejer, Thorup
7. Saugstrup, Gunnar, gårdejer, Fredbjerg
8. Christensen, Arnold, gårdejer, Støttrup

Kandidatliste L
(Indre Missions liste)

1. Carlsen, Søren, husmand, Støttrup
2. Andreasen, Martin, snedkermester, Farsø
3. Christensen, Kaj Utzen, snedker, Farsø
4. Nielsen, Svend Aage, forpagter, Farsø
5. Christiansen, Alfred, gårdejer, Thorup
6. Jensen, Hans Donslund, bagermester, Farsø

Kandidatliste M
(Indre Mission, Strandby)

1. Christensen, Axel Hedegaard, gårdejer, Myrhøj
2. Nielsen, Anker Vejbjerg, husmand, Grønnerup
3. Andersen, Sigvard Alfred, gårdejer, Sjørup

Kandidatliste N
(Strandby sogns borgerliste)

1. Rokkedal, Otto, gårdejer, Grønnerup
2. Pedersen, Jens, købmand, Strandby
3. Ebdrup, Jens, gårdejer, Tandrup
4. Pedersen, Anders, gårdejer, Ertebølle
5. Backmann, Frederik, gårdejer, Stødesholm
6. Bundgaard, Anders, uddeler, Strandby

Listeforbund er anmeldt mellem:
Strandby sogns borgerliste og Indre Mission, Strandby.

Anmeldelse om listeforbund skal være indleveret til valgbestyrelsen senest fredag den 2. marts d. å. kl. 20,00.

Valgbestyrelsen for Strandby-Farsø kommune,
den 27. februar 1962.

Jens Jensen.

Opstillingsliste til sognerådvalget i Strandby-Farsø Kommune i Farsø Avis den 1. marts 1962. Affotografering: Kim Ørsted Iversen.

skoledistrikter hørte hjemme i Strandby sogn, og det mest langsigtede havde nok været at skære ned til kun at have to skoler i kommunen.¹⁴ Dette bliver tydeligt i 1965, hvor skolen i Vannerup blev nedlagt på grund af vanskeligheder med at rekruttere nye lærere. Nordsogns listens eneste medlem i sognerådet, Nicolaj Krebs Hansen, argumenterede imod nedlæggelsen, men beslutningen blev gennemført pr. 1. januar 1966.¹⁵

På sognerådsmødet den 11. december 1963 bad Jens Jensen om tilladelse til at udtræde af sognerådet på grund af sygdom.¹⁶ Dette blev imødekommet, og suppleanten Laurits Jacobsen fra Nordsogns listen overtog Jens Jensens plads i rådet. Dermed mistede sognerådet den største stemmesluger i kommunen, og man mistede også en sognerådsformand med mange kontakter i både kommunen, men også mere vigtigt, i amtet og nationalt. Han fortsatte dog i amtsrådet indtil 1970, da han ville sikre Farsø Sygehus' fortsatte eksistens i byen, hvormed man en årrække stadig kunne trække på hans netværk.

På det efterfølgende sognerådsmøde den 8. januar 1964 skulle der vælges en ny sognerådsformand. Dagbladet Ny Tid berettede om den forestående afstemning med følgende vurdering:¹⁷

Der har i mange år ikke været nogen spænding om sognerådsformandsvalget i Strandby-Farsø, idet der nu i 17 år har været et selvfølgeligt genvalg. Alle har hver gang været fuldtud enige om, at Jens Jensen var den rette mand til stillingen, men nu melder problemet sig. Hvem vil denne gang blive valgt som formand. Der gisnes på flere muligheder. Skal det fortsat være en sognerådsformand valgt ud af landmændene? Eller bliver det Farsø by, der har fire repræsentanter, som vælger Jens Jensens afløser? Det må heller ikke udelukkes, at det kan blive en fra Strandby.

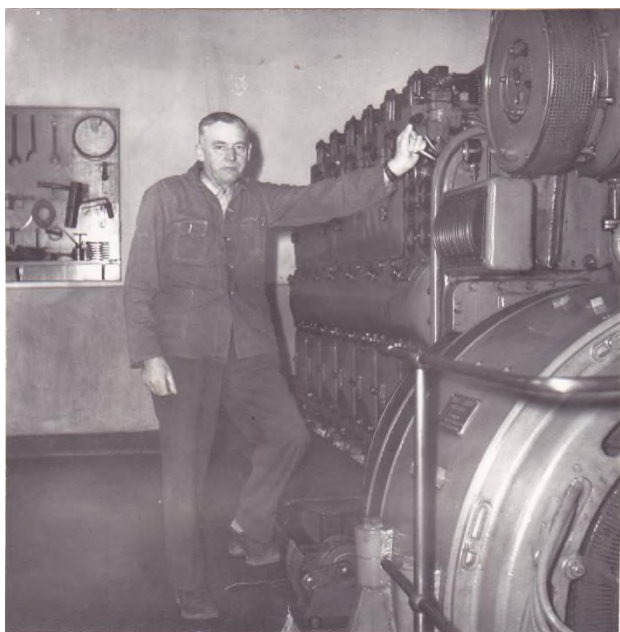

Indvielse af Farsø Sygehus i 1971. Tidligere sognerådsformand Jens Jensen ses som nummer fire fra venstre med de mørke briller. Til højre for ham ses sognerådsformand Holger Mikkelsen fra Aars. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Denne korte analyse viser meget fint, hvilke grupperinger der var i sognerådet. Man havde landmændene, Farsø byliste og Strandby sogns borgerliste. Mandatfordelingen, hvor Farsø og Strandby begge havde tre medlemmer af sognerådet, betød, at de kunne bestemme, hvis de samarbejdede. De var dog også begge gamle sognebyer, som konkurrerede mod hinanden, hvilket kommuneafstemningerne i 1948 og 1951 tydeligt havde vist. Desuden var to af de valgte i Strandby gårdejere, så de har formentlig indtil da været en del af landmændene. Analysen viser også, at der ikke var en naturlig arvtager klar til at overtage pladsen som formand.

Valget den 8. januar var et lidt broget valg, selvom elværksbestyrer J.A. Christensen fra Farsø byliste blev valgt som formand, men stemmeoptællingen viser, at der var fem personer, som fik stemmer ved optællingen. J.A. Christensen fik seks stemmer, N. Krebs Hansen fra Nordsogns listen fik to stemmer, Berg Ebbesø og E. Rabøl Jørgensen begge fra Farsø byliste fik hver en stemme og socialdemokraten Chr. Rieks-Pedersen fik også en stemme.¹⁸ Det er ikke muligt at finde ud af hvem, der stemte på hvem, men spøjst er det, at alle tre fra Farsø byliste fik stemmer, mens ingen fra Strandby sogns borgerliste fik stemmer. Det tyder på, at J.A. Christensen havde lavet en aftale med Strandby om, at de skulle stemme på ham som formand.

Under alle omstændigheder fik sognerådet en ny formand, som havde siddet i sognerådet siden 1954. Han var dermed en erfaren sognerådspolitikere og havde længst anciennitet sammen med spidskandidaterne fra Socialdemokratiet, Chr. Rieks-Pedersen, og Otto Rokkedal fra Strandby sogns borgerliste, som ligeledes var valgt ind i 1954.

Elværksbestyrer og sognerådsformand J.A. Christensen fotograferet i begyndelsen af 1960'erne. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

J.A. Christensen bliver i dag anset som en overgangsfigur, som ikke gjorde meget væsen af sig i perioden som formand.¹⁹ Han efterfulgte også en meget populær sognerådsformand, hvilket kan være en stor udfordring. I nekrologen over ham i Løgstør Avis den 21. december 1983 bliver han omtalt på følgende måde:²⁰

Jens Alfred Christensen var en stilfærdig og vellidt mand, meget reel i sin væremåde og en mand, som folk havde tillid til. Han beklædte en række tillidshverv, blandt andet som formand for teknisk skole. På det kommunale område fik han en fremtrædende plads gennem tre perioder som medlem af Strandby-Farsø sogneråd, de to sidste perioder som sognerådsformand, indtil kommunesammenlægningen i 1970.

Omtalen er ganske fin og viser en mand, der var stiltfærdig og vellidt i sin samtid, men samtidig viser den ikke nogen større aftryk i arbejdet som sognerådsformand. Tidligere manufakturhandler H.P. Sauer huskede J.A. Christensen på samme måde, og sagde at han blev formand, fordi ”han var den mand i sognerådet, som havde trådt færrest over tærne”.²¹ Han var formentlig den rette til at samle sognerådet og arbejde frem mod kommunesammenlægningen seks år senere.

Når man gennemgår forhandlingsprotokollerne fra Strandby-Farsø sogneråd, ser man, at Christensen var med i de fleste arbejdsudvalg, typisk på tre-fire sognerådsmedlemmer, som tog sig af forskellige vigtige sager. Her kan nævnes sommerhusudstykningsne i Ertebølle, sygehusudvalget, plejehjemsudvalget, flyveplads i Vesthimmerland, kommunesammenlægningsudvalget samt i forbindelse med opkøb af ejendomme i kommunen. Det er tydeligt, at han opfyldte sin rolle som sognerådsformand ved at være aktiv i kommunens sager, men en visionær og udviklingsorienteret formand var han ikke.

Udover J.A. Christensen var der nogle meget synlige og aktive sognerådsmedlemmer, som alle på den ene eller anden måde var med til at præge udviklingen i Farsø. Boghandler E. Rabøl Jørgensen var valgt på Farsø byliste, og han var meget aktiv i forbindelse med udviklingen af Farsø by. Han overtog J. Hansens Boghandel i 1946, og i 1953 begyndte han at udgive Farsø Avis. I 1962 blev han valgt ind i sognerådet, hvor han sad indtil 1970. Fra 1978 til 1990 var han igen i kommunalbestyrelsen og fik to perioder som borgmester i Farsø Storkommune. Fra Farsø var også socialdemokraten Christian Rieks-Pedersen valgt. Han var ansat ved banen, fagforeningsmand og en del af Farsø Erhvervsråd fra 1965.

Efter at Jens Jensen trådte ud af sognerådet med udgangen af 1963, var det proprietær N. Krebs Hansen, der var først på kandidatlisten på Nordsogns listen. Han nåede at være i sognerådet og kommunalbestyrelsen fra 1962 til 1974 og repræsenterede landbrugsfløjen i sognerådet. Otto Rokkedal var gårdejer i Grønnerup og opstillet på Strandby sogns borgerliste. Han sad sammenlagt 28 år i sognerådet og kommunalbestyrelsen fra 1954 til 1982, så han var en erfaren politiker, der var repræsentant for Strandbyfløjen i sognerådet. I 1966, da Svingelbjerg blev indlemmet i Strandby-Farsø kommune, blev Anton Sæderup valgt til sognerådet. Han havde indtil 1966 siddet som sognerådsformand i Vesterbølle, så det var også en erfaren mand, der hermed kom ind i sognerådet. Han var en del af landbrugsfløjen.

Erhvervs- og byudvikling i Strandby-Farsø kommune i 1960'erne

I Strandby-Farsø kommune stod sognerådet overfor en række udfordringer af forskellig art, da det arealmæssigt var en stor kommune med forskellige udviklingsprojekter. Helt mod vest ved Limfjorden ligger Ertebølle, som traditionel var et fattigt landbrugsområde, men hvor beliggenheden indbød til at etablere et stort sommerhusområde. De to store byer, Farsø og Strandby, skulle moderniseres med indførelse af vekselstrøm til afløsning for jævnstrømsforsyningen, nye rensningsanlæg og kloakeringsarbejder skulle igangsættes, ligesom man skulle have styr på skolevæsenet, som omtalt i forrige afsnit. I Farsø pressede byens borgere på for at få gang i en byudviklingsproces, hvor byen kunne bryde ud af stationsbystadiet og få tilført handels-, håndværker- og industrivirksomheder til byen. Herudover stod byens sogneråd overfor en langvarig kamp for at beholde og få udvidet sygehuset i Farsø.

Ertebølle og Strandby

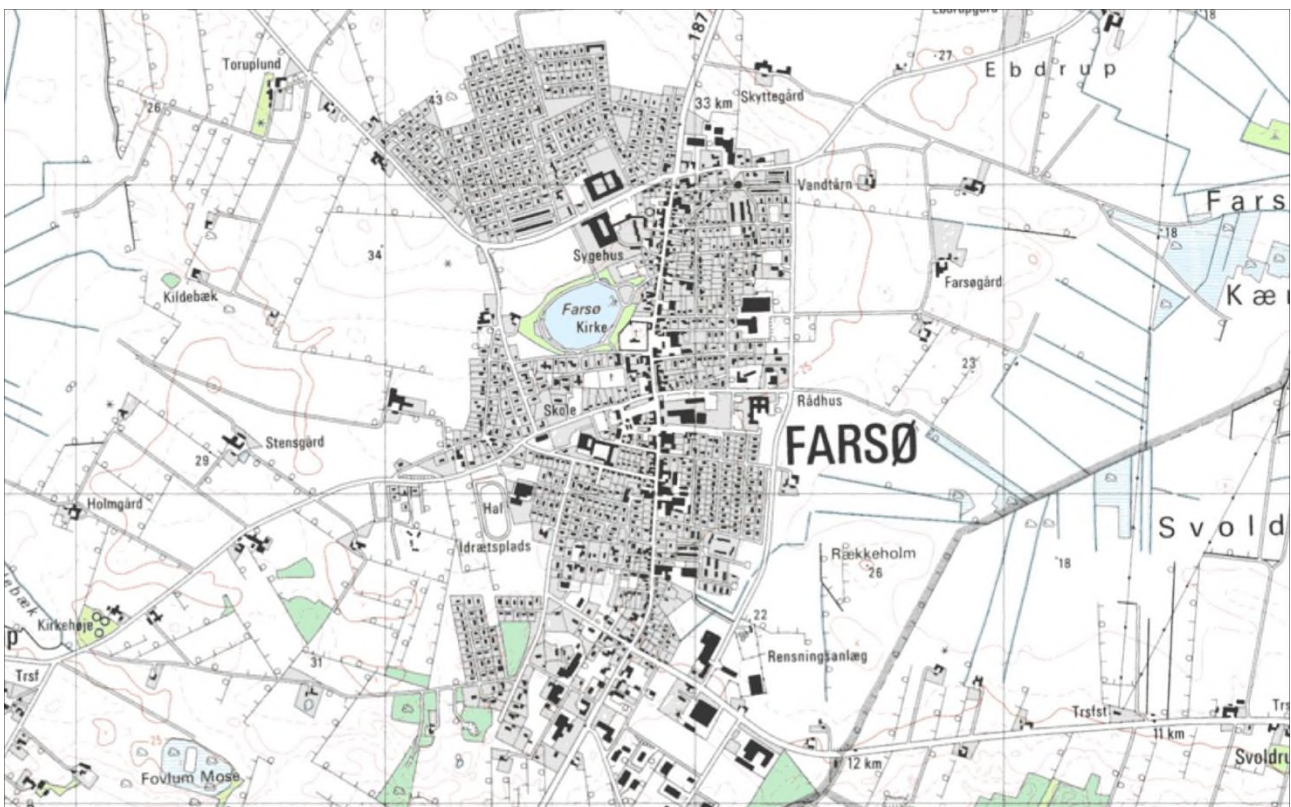
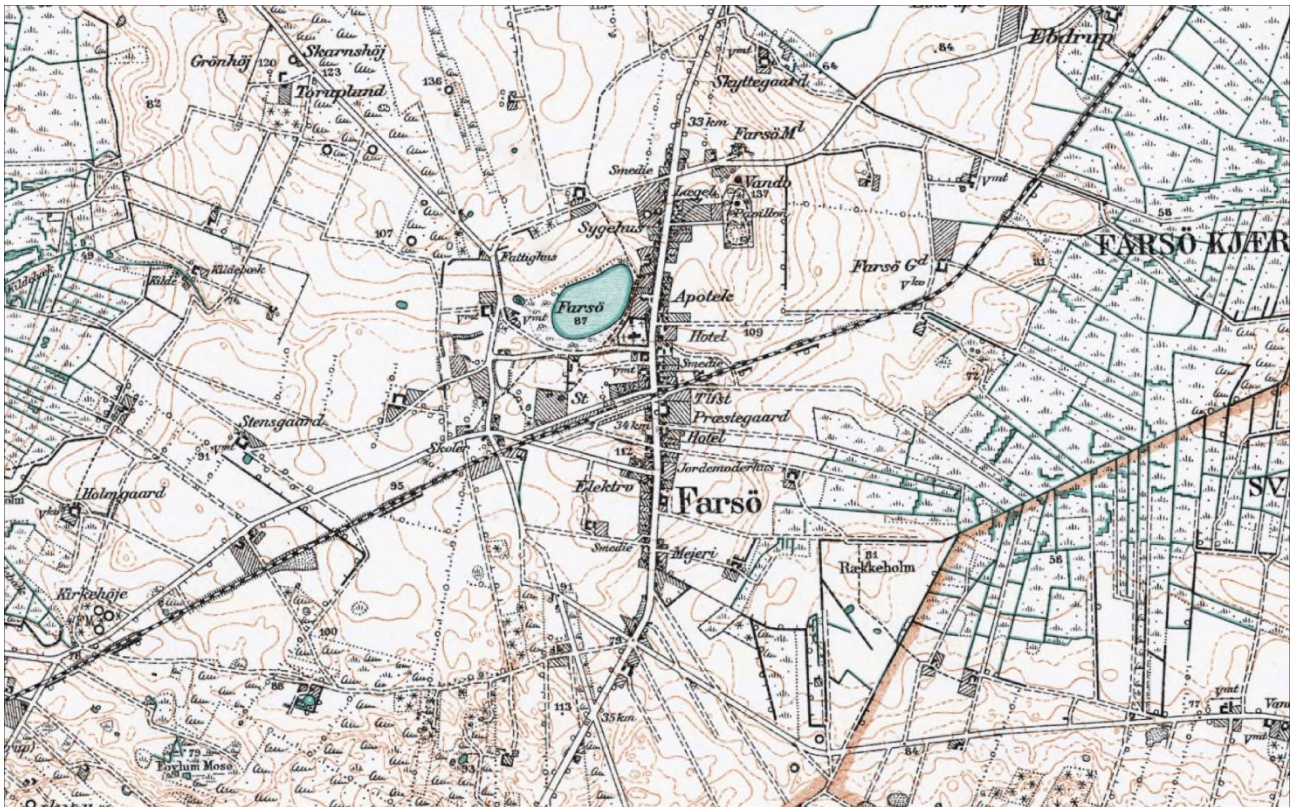
Sommerhusområdet i Ertebølle var et af de første områder, hvor sognerådet tog fat. Der var blevet opført flere ulovlige sommerhuse i tiden fra 1937, hvor naturfredningsloven blev ændret og indførelsen af 100 meters strandbyggelinjen sikrede beskyttelsen af de danske strande og åbne

kyststrækninger. I Ertebølle og Stistrup stod ulovlige sommerhuse, og i løbet af 1960'erne blev de fjernet eller flyttet længere ind i landet. I 1960 opkøbte kommunen ca. 20 ha jord langs stranden i Ertebølle for at sikre offentligheden adgang til stranden.²² Man sørgede desuden for at opkøbe mere landbrugsjord og fik udarbejdet en udstykningsplan for hele sommerhusområdet, hvilket resulterede i at Fredningsplanudvalget for Viborg og Aalborg Amter i 1966 ”*fremhævede Strandby-Farsøs forudseenhed ved sommerhusplanlægning*”.²³ Sommerhusplanen indeholdt ca. 320 sommerhusparceller, som grænsede op til et stort område på 250 td. land, som man ønskede fredet.

Strandby gennemgik også en mindre udvikling i 1960'erne. Vigtigst var opførelsen af den nye centralskole, der stod færdig i 1962, hvormed eleverne fra Ertebølle og Grønnerup blev samlet i Strandby. Til skolen blev opført flere lærerboliger, hvilket sammen med skolebyggeriet gav god beskæftigelse til kommunens håndværkere. I 1966 besluttede sognerådet at påbegynde opførelsen af et rensningsanlæg²⁴ samt at udføre kloakeringsarbejde i Strandby, hvilket foregik over de kommende år.²⁵ Borgerforeningen i Strandby gik i 1963 sammen med diakon Gunnar Nielsen, Farsø Pleje- og Hvilehjem, om at opføre et privat hvilehjem i Strandby.²⁶ Borgerforeningen stillede en grund til rådighed, og så skulle Gunnar Nielsen stå for opførelsen og driften efterfølgende. Kommunen var i første omgang positiv overfor ideen og stillede ovenikøbet kommunegaranti til projektet, der blev godkendt ved første behandling den 9. oktober 1963.²⁷ Ved anden behandling den 14. november 1963 blev sagen henlagt, og forklaringen fulgte på sognerådsmødet den 11. december 1963: ”*Hvilehjemmet i Strandby bliver ikke til noget pga. ny lovgivning imod private plejehjem med mere end 8 pladser.*” Man forsøgte med nogle ændringer, men i sidste ende overtog kommunen projektet fra Gunnar Nielsen, der fik betalt sine udgifter.²⁸ Plejehjemmet blev i stedet for opført i Farsø i 1973 som et fælles projekt mellem Farsø Kommune og Nordjyllands Amt.

Strandby Centralskole fotograferet i midten af 1960'erne. Fotograf ukendt. Lokallhistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Øverst: Farsø omkring 1930, hvor byen er beliggende langs den gamle landevej. Nederst: Farsø i slutningen af 1980'erne. De to industrikvarterer ses nederst, mens det nye sygehus, plejehjem og parcelhuskvarter ses vest for landevejen i toppen af kortet. Kort: Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering.

Farsø

Vender man blikket mod Farsø i 1960'erne, kan man se, at byen tydeligvis er inde i en vækstperiode. Indbyggertallet steg fra 1.581 i 1960 og 1.731 i 1965 til 1.845 i 1970²⁹, mens indbyggertallet for Strandby-Farsø kommune steg fra 3.874 til 4.125 i samme periode. Det giver procentvise stigninger på 16,7 % for Farsø og 6,5 % for kommunen. Byens vækst var årsagen til, at kommunen kunne fremvise en fremgang i indbyggertallet i forhold til sine nabo landkommuner, der alle oplevede en tilbagegang i løbet af 1960'erne. For at sætte Strandby-Farsøs udvikling i perspektiv til de øvrige større byer i Vesthimmerland, kan man i Tabel 1 og Tabel 2 se stigningen i indbyggertallene for de fire største byer og de tre sognekommuner. Det er tydeligt, at den største udvikling finder sted i Aars, som oplever en stor fremgang på 33 % i løbet af 1960'erne. Både Farsø og Aalestrup fik en større fremgang end Løgstør, som i 1960'erne var Vesthimmerlands største by, men tilsyneladende mistede pusten og blev overhalet af Aars i midten af årtiet.

Sognekommune	1960	1965	1970	Procentvis fremgang
Strandby-Farsø	3.874	3.879	4.125	6,5
Aars	4.249	4.593	5.036	18,5
Aalestrup	2.378	2.445	-	2,8

Tabel 1. Indbyggertallene i de tre sognekommuner med de største byer i Vesthimmerland.³⁰

Byer	1960	1965	1970	Procentvis fremgang
Farsø	1.581	1.731	1.845	16,7
Løgstør	3.435	3.527	3.633	5,8
Aalestrup	1.763	1.879	1.926	9,2
Aars	3.206	3.649	4.266	33,1

Tabel 2. Indbyggertallene i de fire største byer i Vesthimmerland.³¹

Aviserne beretter om stor optimisme, og Farsø blev udbygget i langt større grad end tilfældet var i Strandby. Sognerådet modtog i 1958 en henvendelse, som ifølge sognerådsprotokollen lød: ”Arkitekterne Bo Jensen og Anne Marie Rubin tilbyder assistance ved evt. udarbejdelse af byplan for Farsø. Spørgsmålet gøres til genstand for drøftelse med landinspektør Skjelbo.”³² Landinspektør J.F. Skjelbo havde egentlig sin forretning i Løgstør, men havde mange opgaver i Farsø og blev brugt af sognerådet til at udføre kommunale projekter. Man inviterede arkitekterne til Farsø i 1959, og i 1960 fik de opgaven med at ”udarbejde dispositionsplan for Farsø, samt forslag til dispositionsplan for kystområdet”.³³ Det blev et længerevarende arbejde, der først kunne godkendes på sognerådsmødet den 19. januar 1966. Hermed fik sognerådet en plan for byens videre udvikling, som blandt andet indeholdt et industriområde i den sydlige ende af byen, mens det nye sygehus skulle placeres vest for de gamle bygninger i den nordlige del.³⁴

1960 blev det besluttet at etablere Andelsselskabet Farsø Varmeværk med 77 andelshavere. Det kunne allerede samme år levere fjernvarme. Et år senere var fjernvarmen blevet udbredt til hele byen med 182 forbrugsenheder.³⁵ Ligeledes i 1961 blev det besluttet, at byen skulle overgå til vekselstrøm, hvilket medførte, at det lokale elværk blev nedlagt i 1963. Strømmen blev herefter leveret af Himmerlands Elforsyning. Et endnu større projekt var etableringen af et rensningsanlæg, som stod færdigt i 1968. Kloakeringsarbejdet begyndte i 1967 og fortsatte de kommende år.

Byplanmæssigt begyndte man at sprede bebyggelsen øst og vest for den lange hovedgade gennem Farsø. I forventning om etableringen af et nyt sygehus iværksatte kommunen i 1961 forhandlinger med gårdejer Jens Lassen Bystrup om opkøb af hans ejendom. Men prisen for jorden kunne man ikke blive enige om. Sagen kom til at strække sig over tre år, inden man i 1964 nåede til

En del af sognerådet på besigtigelse af Farsø Rensningsanlæg i 1968. Fra venstre ses Aksel Hedegaard Christensen, ingeniør Bent R. Ovesen, sognerådsformand J.A. Christensen, Otto Rokkedahl og Chr. Rieks-Pedersen. Fotograf ukendt. Lokalhistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

enighed, og kommunen overtog den nødvendige jord til et kommende sygehus lige vest for det gamle. I begyndelsen af 1960'erne udstykkede kommunen et parcelhusområde på 31 grunde ved Mosevangen (i dag Havrevangen) og Rugskellet, som senere blev yderligere udvidet med 32 grunde.³⁶ Samme år købte sognerådet Bakkegården i den sydvestlige del af byen, som de kommende år blev udlagt til parcelhuskvarter, der i 1967 blev navngivet Jeppe Aakjærvej, St. St. Blichersvej og Johan Skjoldborgsvej. Yderligere tre veje kom til i 1969 med navnene Kaj Munks Vej, Hans Poulsens Vej og Holger Drachmanns Vej. Syd herfor blev industrikvarteret ved Industrivej etableret i 1965, hvor flere lokale virksomheder slog sig ned, blandt andet karetmager Evan Rolighed, der købte en grund på 4.123 m² i 1966.³⁷ I 1967 flyttede fabrikant Havemose sin virksomhed til den sydvestlige del af Farsø ved Svoldrupvej. Herfra udstykkede han flere grunde til andre virksomheder og lagde dermed grunden til endnu et industriområde, der udviklede sig til det største i byen. I januar 1966 stillede sognerådet op til et møde arrangeret af Himmerlands Husholdningsforenings Farsø-kreds, der havde en række spørgsmål klar fra borgerne. Her blev blandt andet spurgt ind til byplanen, hvortil sognerådet svarede:³⁸

I det store og hele er der blandt sogneraadets medlemmer enighed om byplanen, og der skulle i planen været taget alle hensyn. Der er plads til industrigrunde i den sydlige del af byen, og sogneraadet har været i forbindelse med flere interesserede. Det er muligt at kommunen hidtil har tænkt for lidt paa den industrielle udvikling, idet man har sat alle kræfter ind paa at faa sygehusbyggeriet til byen.

Udmeldelsen viser, at sognerådet havde indset, at den store fokus på at beholde sygehuset havde kostet på mulighederne for at tiltrække industrivirksomheder til byen. Året før havde Aars fået aftaler på plads om at flytte elektronikvirksomheden Lyngsø og jernstøberiet Støbco til byen, mens Løgstør i 1965 kunne indvie Bach's Trikotagefabrik, som alle blev etableret med egnsudviklingsstøtte. Hermed havde staten ved hjælp af egnsudviklingsstøtten udpeget Løgstør og Aars som industrielle satsningsområder, som det skulle vise sig at være svært for Farsø at konkurrere med.

Byudviklingen fortsatte ufortrødent gennem anden halvdel af 1960'erne, og i 1967 opkøbte kommunen Højgaarden i den nordlige del af Farsø. Ejendommen var på 22 ha., som man overtog med alle bygninger for en pris på 460.000 kr.³⁹ Stuehuset blev indrettet som byens første børnehave,

*Parcelhuse i Mosevangskvarteret
fotograferet omkring 1963-1964.
Fotograf ukendt. Lokalhistorisk Arkiv
for Farsø og Omegn.*

der kunne indvies i 1969, mens der blev udlagt en grund til plejehjemmet Højgården, der stod færdig i 1973. I 1968 blev der udstykket 158 grunde til parcelhuskvarteret med fuglelavne på den nordlige side af Højgårdsvej, som efter byggemodning forventedes at kunne bebygges fra 1971 og frem, mens tre parceller skulle bruges til lægeboliger i forbindelse med sygehuset.⁴⁰

Skoleområdet blev også udviklet og ændret i perioden. I 1966 blev Vannerup skole nedlagt, hvormed alle eleverne i kommunen blev samlet i Strandby og Farsø. Sidstnævnte stod derfor over for en udvidelse, hvilket blev sat i gang i 1969. Samme år kunne opførelsen af Farsø Hallen også blive sat i gang efter mange års forberedende arbejde. Til gengæld måtte byen i løbet af 1960'erne se teknisk skole blive nedlagt på grund af faldende elevtal, mens handelsskolen blev fusioneret med områdets øvrige handelsskoler og samlet på Erhvervsskolerne i Aars, der fra 1969 var en kombineret handelsskole og teknisk skole.

Udviklingen i kommunen gav et stort løft til beskæftigelsen. De lokale håndværkere nød godt af skolebyggerierne med lærerboliger, sygehuset med tilhørende læge- og sygeplejerskeboliger, udbygningen af kloak-, fjernvarme- og elektricitetsnettet, mens sommerhusbyggerierne og boligerne i parcelhuskvartererne samt diverse vejarbejder også gav arbejde til de ufaglærte mænd i kommunen. Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejder-Forbund i Farsø (D.A.S.F.) kunne de fleste år på generalforsamlingen fortælle, at beskæftigelsen var god, men med ledighed over vinteren. Ny Tid berettede den 29. april 1961, at ledigheden for de 120 medlemmer i gennemsnit havde været 27 dage over det seneste år. Senere på året kunne avisen fortælle, at et vejbyggeri på Aalborg-Hvalpsund vejen var ramt af sommerstop på grund af mangel på arbejdskraft.⁴¹ Formanden for D.A.S.F., Chr. Rieks-Pedersen kunne på generalforsamlingen i 1965 fortælle, at arbejdsløshedsprocenten i det forgangne år havde været det laveste nogensinde.⁴² Dette stemmer godt overens med Statistisk Årbog, der for årene 1962, 1963 og 1964 viser en arbejdsløshedsprocent på henholdsvis 6,3 %, 8,7 % og 4,7 % for arbejdsmænd og specialarbejdere på landsplan.⁴³

I 1966 lavede Dansk Arbejde en undersøgelse af arbejdskraftreserven i Nordjylland, og her vurderedes Strandby-Farsø kommune at have en reserve på 60 kvinder og 75 mænd, mens andre kommuner i Vesthimmerland havde følgende: Ulstrup: 30 kvinder og 60 mænd, Louns-Alstrup: 60 kvinder og 60 mænd samt Ranum-Malle: 50-100 kvinder og 75-125 mænd. Skønt Strandby-Farsø var noget større end de andre kommuner, var der ikke mere arbejdskraft til rådighed på egnen.

Fabrikant Chr. Havemoses virksomhed på Svoldrupvej 18 fotograferet lige efter indvielsen i 1967. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Farsø Erhvervsråd

Farsø Borger- og Håndværkerforening var fra oprettelsen i 1894 primus motor på udviklingen af Farsø by. Indflydelsen har været så stor, at det er svært at finde eksempler på udviklingsfremskridt, som foreningen ikke har været involveret i. Alt fra gadelys, sø anlæg, elektricitetsværk, alderdomshjem, kloak og fortove, for bare at nævne nogle få tiltag, er alle opstået og gennemført ved hjælp af Farsø Borger- og Håndværkerforening.⁴⁴ Farsø byliste var den politiske gren af foreningens arbejde, og det var herigennem man forsøgte at få byen tilgodeset i sognerådet. I midten af 1960'erne fik foreningen hjælp til det fortsatte arbejde, da borgerne i Farsø by tog flere initiativer til at fremme udviklingen af Farsø. I 1964 blev Farsø Handelsstandsforening stiftet, da der efterhånden var kommet så mange handlende, at de havde brug for en forening til at varetage deres interesser. Indtil da havde borger- og håndværkerforeningen været på opgaven, men et stort flertal af de handlende ønskede en forening, der udelukkende koncentrerede sig om handelen. Året efter blev Farsø Erhvervsråd oprettet, som skulle forsøge at skaffe industri til Farsø og samtidig være behjælpelig overfor de eksisterende lokale virksomheder. De to foreninger og erhvervsrådet arbejdede godt sammen, og der blev blandt andet arrangeret flere handels- og erhvervsudstillinger i anden halvdel af 1960'erne med mange udstillere og tilskuere.⁴⁵

Ideen om at etablere Farsø Erhvervsråd blev besluttet på Farsø Borger- og Håndværkerforenings generalforsamling i maj 1965. Udvalget skulle bestå af medlemmer fra Borger- og Håndværkerforeningen og Handelsstandsforeningen med mulighed for at ”optage repræsentanter for andre foreninger og sognerådet i udvalget”.⁴⁶ Udvalget blev hurtigt omdøbt til Farsø Erhvervsråd, da nye medlemmer blev valgt til bestyrelsen på et møde den 22. september på Farsø Hotel. Bestyrelsen kom til at bestå af overbetjent C. Lilholt som formand og sparekassedirektør S. Bugge Vegger, manufakturhandler Knud Malthe Poulsen, muremester Chr. Jensen Pedersen, portør Chr. Rieks-Pedersen og snedkermester K. Friis-Christensen.⁴⁷ Det var et udvalg med mange kompetencer, hvor den lokale sparekasse var repræsenteret ved direktøren, og det samme var arbejderne og sognerådet ved fagforeningsmand Rieks-Pedersen. Herudover deltog

kæmner Aksel Knudsen i møderne, da man ifølge Aalborg Amtstidende anså ”kæmnerens indsigt i mange ting som et godt aktiv til raadets arbejde.”⁴⁸

Timing på oprettelsen af Farsø Erhvervsråd er ikke tilfældig, da der netop i sommeren 1965 var gang i en stor industriudvikling ikke mere end 15 kilometer fra Farsø i nabobyen Aars. Som tidligere nævnt lykkedes det sognerådet i Aars med den dynamiske og visionære sognerådsformand Holger Mikkelsen i spidsen at lande en aftale med elektronikvirksomheden Søren T. Lyngsø om at flytte hele produktionen fra København til industrikvarteret i Aars. Herefter lykkedes det også at få opført et nyt jernstøberi, Støbco, som var en fusion af flere eksisterende støberier rundt om i landet, der blandt andet på grund af miljølovgivningen var blevet forældede. Begge virksomheder begyndte produktionen i begyndelsen af 1967 og var med til at give Aars et stort udviklingsskub.⁴⁹

Mulighederne for egnsudviklingsstøtte

Erhvervsrådet i Farsø lå dog ikke på den lade side, da det mødtes på ugentlig basis. På sognerådsmødet den 10. november 1965 behandlede rådets ansøgning om ”økonomisk støtte til igangsættelse af arbejdet med egnsundersøgelser og i øvrigt tilrettelæggelse af hele arbejdet med at skaffe nye industrier eller erhvervsvirksomheder til kommunen”.⁵⁰ Sognerådet så velvilligt på ansøgningen og bevilgede 2.000 kr. til driften i to kvartaler, men ville ikke binde sig for længere tid af hensyn til sognerådsvalet i 1966.⁵¹ Desuden lovede kommunen at ”støtte erhvervsudvalget, saaledes at man kunne starte undersøgelser vedrørende egnsudviklingen og muligheder for industri i Farsø.”⁵² Sidst men ikke mindst ville kommunen nedsætte et udvalg, som erhvervsrådet kunne forhandle med.

Dagen efter var der indrykket en annonce i Farsø Avis, hvor Farsø Erhvervsråd søgte efter ”oplysninger om al disponibel arbejdskraft”.⁵³ Derudover var der en uddybende artikel, hvor erhvervsrådet forklarede, hvad man arbejdede med under overskriften ”Farsø Erhvervsråd lader foretage undersøgelse af arbejdskraftreserven på egnen!”:⁵⁴

For at være i stand til så nogenlunde at kunne opgøre størrelsen af den ledige arbejdskraft, som evt. vil kunne tilbydes en erhvervsvirksomhed, der retter henvendelse til Farsø Erhvervsråd med henblik på evt. at flytte til Farsø, har erhvervsrådet ønsket at ville foretage en opgørelse over antallet af de personer, som evt. er interesserede i arbejde i en ny erhvervsvirksomhed, det være sig såvel mandlig som kvindelig, og heldags- såvel som halvdagsbeskæftigelse.

*Farsø Erhvervsråds annonce i Farsø Avis den 11. november 1965, hvor de averterede efter arbejdskraft.
Affotografering: Kim Ørsted Iversen.*

Farsø Erhvervsråd
ønsker oplysninger om al
disponibel arbejdskraft

på egnen med henblik på evt. oprettelse af erhvervsvirksomhed i Farsø.
Interesserede bedes venligst indsende nedenstående kupon med angivelse af navn, alder og adresse samt om man er interesseret i hel- eller evt. kun halvdagsbeskæftigelse.
Erhvervsrådet vil senere hos de enkelte indhente yderligere oplysninger.

Klip her _____ Klip her

Undertegnede:

Navn: _____

Stilling: _____

Bopæl: _____ Alder: _____

er interesseret i beskæftigelse (sæt kryds)

hele dagen kun formiddag kun eftermiddag

Kuponen indsendes til Farsø Erhvervsråd, postbox X, Farsø

Undersøgelsen var optakten til et vigtigt møde den 18. november 1965 med kontorchefen for Egnsudviklingsrådet, Richard Larsen, Sekretariatschef Niels Østeraas fra Nordjyllands Erhvervsråd og tre repræsentanter fra sognerådet, J.A. Christensen, Rabøl Jørgensen og Chr. Rieks-Pedersen. Fra erhvervsrådet deltog formanden C. Lilholt, S. Bugge-Vegger og kæmner Aksel Knudsen. Der er taget et fyldigt referat i sognerådets protokol, og der er flere interessante elementer i forbindelse med mødet, som viser situationen for Farsø i forhold til erhvervsudviklingen og muligheden for egnsudviklingsstøtte.⁵⁵

J.A. Christensen bød velkommen, hvorefter Lilholt gjorde kort rede for erhvervsrådets arbejde og oplyste, at der var indkommet billet for ca. 40 interesserede som arbejdskraft til evt. industri i Farsø. Chr. Rieks-Pedersen gjorde rede for de eksisterende beskæftigelsesforhold og oplyste antallet af arbejdsløse samt om fremtidige muligheder for arbejdskraft.

Kontorchef Richard Larsen oplyste, at egnsudviklingsrådet i øjeblikket foretager en undersøgelse af beskæftigelsesforholdene i Nordjylland af hensyn til industriens evt. udflytning og pointerede, at netop arbejdskraften betød meget for valg af beliggenhed.

Som det ses af referatet var der indkommet 40 tilkendegivelser i forhold til beskæftigelse ved eventuelle erhvervsvirksomheder, der ønskede at slå sig ned i byen. Senere på mødet spurgte Richard Larsen direkte til om der kunne ”*skaffes arbejdskraft til en virksomhed med 50 mand beskæftiget eller måske 100 mand*”.⁵⁶ Rieks-Pedersen mente sagtens, at man kunne skaffe 50 mand, og formentlig også 100, men det afhang af hvilken slags virksomhed det drejede sig om. Hertil konkluderede Richard Larsen, at med ”*hensyn til beskæftigelse af kvinder gjordes opmærksom på, at sygehuset (det nye) og amtsplejehjemmet vil lægge beslag på megen kvindelig arbejdskraft.*”⁵⁷ Mødet handlede i høj grad om mængden af tilgængelig arbejdskraft på egnen, og om hvorvidt der var nok til at tiltrække nye erhvervsvirksomheder til Farsø. Man kan sige, at 40 ansøgere til arbejde i industrien var et forholdsvist lavt tal, men annoncen var også først kommet i avisen i ugen før mødet. På den anden side havde en tilsvarende annoncekampagne foretaget af Aars sogneråd i august 1965 medført 476 ansøgninger, da man averterede efter kvindelig arbejdskraft. Heraf var de 189 fra Aars Kommune, mens de sidste 287 ansøgninger var fra nabokommunerne. Dette var med til at overbevise Søren T. Lyngsø om at flytte sin produktion til Aars, hvor der ingen problemer blev med at skaffe både kvinder og mænd til produktionen.⁵⁸ Bemærkningen fra Richard Larsen vedrørende den kvindelige arbejdskraft skal nok forstås som en opfordring til, at man sørgede for at have kvindelig arbejdskraft til rådighed, når sygehuset blev udvidet og amtsplejehjemmet stod færdigt.

Herefter gik man over til at diskutere mulighederne for egnsudviklingsstøtte, og her fulgte Richard Larsen endnu en gang den forsigtige linje:⁵⁹

Kontorchefen råde dog erhvervsrådet til ikke at vise alt for stor begejstring over for emner, der måtte henvende sig, men måtte se folkene an og være forsigtige specielt i starten.

Kontorchefen mente, at Vannerup skole var et virkeligt godt udgangspunkt og anbefalede, at klasseværelserne udnyttedes som ”rugecentral”, medens resten udlejes til mere varig industri. Det anbefalede, at der kun blev tale om leje, således at skolen stadig kunne bruges i overgangsperioder til nye emner.

Det tilrådedes endvidere, at man forsøgte at klare byggeproblemerne ved at stille garanti og ikke straks tilbød at bygge industrihuse.”

Man har tydeligvis fra erhvervsrådets eller sognerådets side bragt Vannerup Skole i spil, da det var blevet besluttet at nedlægge den med udgangen af 1965. Hermed var der en oplagt mulighed for at bruge bygningerne til en eller anden slags erhvervsvirksomhed. Dette var ifølge Larsen en brugbar

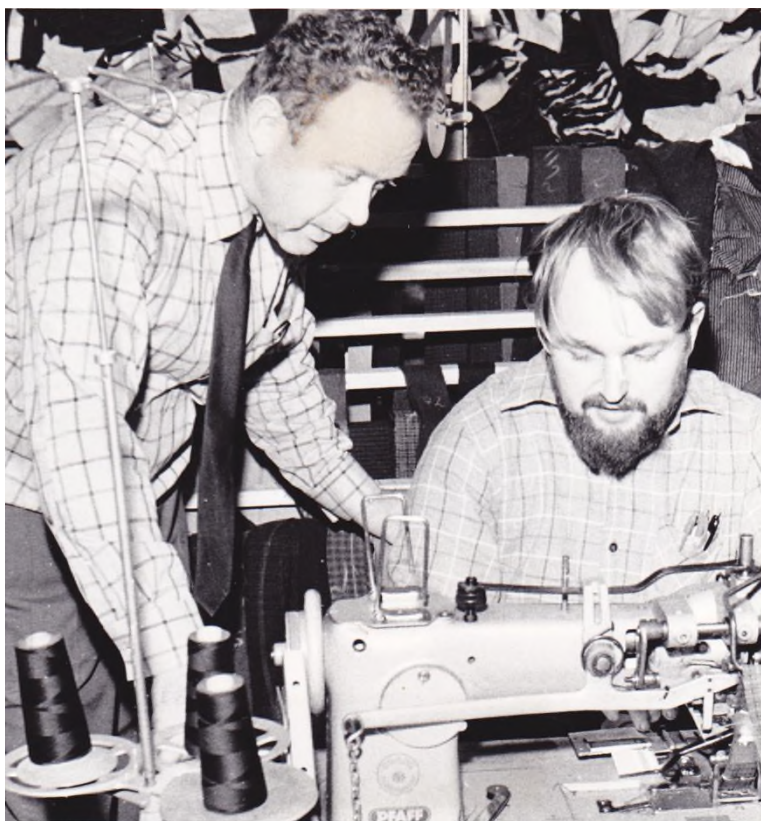
løsning, hvor man kunne tilbyde lokaler til leje uden at investere i nybyggeri, og uden at involvere Egnsudvklingsdirektoratets midler. Det er tydeligt, at Richard Larsen er gået ind til mødet med den agenda at få erhvervsrådet og sognerådet til at tænke sig om, inden de kastede sig ud i erhvervseventyr. Den sidste bemærkning i referatet underbygger dette, da Larsen: ”*pegede på nødvendigheden af, at alle ansøgninger om lån - samt mulighederne for at opnå dem – blev fremsendt til egnsudvklingsrådet for at belyse behovet.*”⁶⁰

Det var nok ikke det mest opløftende møde set fra erhvervsrådets side, da man blev mødt med en del modstand eller måske endda realisme. Udviklingen de kommende år viser i hvert fald, at Richard Larsens formaninger kom til at holde stik, da man ikke opnåede egnsudvklingsstøtte til opførelse af industrihuse eller til at tiltrække ny industri fra de store byer. Derimod lykkedes det at skaffe egnsudvklingsmidler til en udvidelse af Farsø Møbelfabrik i 1970.

Erhvervsrådets forsøg på at skaffe egnsudvklingsstøtte

Farsø Erhvervsråd arbejdede videre med at få industri- og erhvervsvirksomheder til byen på trods af de dystre udsigter, som Richard Larsen havde præsenteret på mødet den 1. november 1965.

Allerede i december måned var Erhvervsrådet til møde på kommunekontoret med fabrikant Laurs Sørensen Fisker fra København, som var interesseret i at leje Vannerup skole til sin ikke nærmere præciserede produktion. Sognerådet tillod udlejningen på sognerådsmødet den 8. december, men han kunne ikke skaffe den fornødne kapital til foretagendet.⁶¹ I stedet blev skolen udlejet til Brdr. Lundsgaards Konfektionsfabrik, som allerede var etableret i Farsø, og som flyttede produktionen til skolen. I oktober 1967 kunne Aalborg Stiftstidende berette, at fabrikken producerede 250 par bukser om dagen, hvoraf de fleste eksporteredes til Norge. Der var ansat 30 damer samt en halv snes hjemmesyersker, og hvis brødrene Lundsgaard havde haft kapitalen, kunne de godt forøge produktionen til det dobbelte, men man var hæmmet af, at der så skulle oplæres nye syersker.⁶²

Brødrene Lundsgaards Konfektionsfabrik fotograferet i 1967, da bukseproduktionen var på 250 par om dagen. På billedet ses fabrikant Hans Lundsgaard og nevøen Ole Lundsgaard. Fotograf ukendt. Lokalhistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

I april 1966 besluttede sognerådet at: *"bevilge Farsø Erhvervsråd kr. 1.500 som tilskud til at sende repræsentanter til Hannover-Messen for evt. at skaffe erhvervsvirksomheder til kommunen,*⁶³ mens det i maj måned endvidere besluttede at forlænge ordningen med refusion af erhvervsrådets udgifter.⁶⁴ Turen til Hannover gav ikke synlige resultater, men ved slutningen af året, den 9. november, skulle sognerådet tage stilling til følgende forslag fra erhvervsrådet:⁶⁵

Cajus Lilholt anmoder for Farsø Erhvervsråd om tilsagn fra sognerådet om, at Strandby-Farsø kommune er villig til at opføre industrihuse i.h.t. egnsudviklingsloven. Der foreslås opført et industrihus med et areal af ca. 500 m² med en byggesum af omkring 170.000 – 200.000 kr.

Sognerådet besluttede, at det var indstillet på at opføre et industrihus til 200.000 kr., og huslejen ville blive sat til 5 % af opførelsessummen. Hermed havde erhvervsrådet fået sognerådets opbakning til at arbejde videre med at finde en virksomhed, der kunne flytte produktionen til byen. Allerede i begyndelsen af 1967 havde erhvervsrådet skaffet forbindelse til to virksomheder, der var interesseret i at etablere sig i Farsø. Det drejede sig om firmaet El-Toni fra Rødkjærsbro og fabrikant Viktor Haagen, Brønshøj, som producerede henholdsvis lampeskærme og dametøj såsom jakker og slacks. Sidstnævnte regnede med at skulle bruge 40 kvinder til produktionen⁶⁶. Sognerådsformand J.A. Christensen og Rabøl Jørgensen havde sammen med sekretær Ejvind Hansen fra Nordjyllands Erhvervsråd ført forhandlinger med de to virksomheder. Ejvind Hansen udtalte, at:⁶⁷

chancerne for bevilling af lån til fa. El-Toni måtte anses for lig 0 p.gr. af firmaets ringe egenkapital, medens fabrikant Haagen måske havde en mindre chance, da dette firma var bedre konsolideret. Dog udtryktes der ogsaa her betænkelighed, da virksomheden afsætter alle sine varer til een grossist.

Farsø Erhvervsråd opfordrede sognerådet til at opføre en fabrik til El-Toni ved hjælp af de normale kreditinstitutioner, hvis man økonomisk kunne klare opgaven, mens man skulle søge egnsudviklingsmidler til Haagens fabrik. Ræsonnementet fra både Nordjyllands Erhvervsråd og Farsø Erhvervsråd har formentlig været, at en flytning fra Rødkjærsbro til Farsø ikke egnsudviklingsmæssigt gav mening, og derfor ikke ville udløse egnsudviklingsstøtte. Der var mere perspektiv i en udflytning fra Brønshøj, hvilket måske kunne give støtte ifølge egnsudviklingsloven, men Haagens fabrik var alligevel ikke en stærk kandidat på grund af spinkle afsætningsmuligheder. Sognerådet vedtog at søge egnsudviklingslån til begge virksomheder. Den 29. juni 1967 meddelte Handelsministeriet, at der: *"ikke kan ydes lån i henhold til egnsudviklingsloven til etablering af konfektionsfabrik for fabrikant Viktor Haagen"*.⁶⁸ Det samme skete med ansøgningen for El-Toni, og formanden for erhvervsrådet måtte erkende, at det var svært at få egnsudviklingsstøtte til Farsø, men man ville *"fortsat arbejde på at skaffe mindre, sunde og levedygtige industrier til byen og forsøge at overbevise de bevilgende myndigheder om, at der i Farsø er plads til en arbejdskraft til sådanne industrier"*.⁶⁹

Haagens Konfektionsfabrik og El-Toni

I 1968 begyndte Viktor Haagen produktionen af damejakker og dameslacks i Brdr. Lundsgaards gamle kælderlokaler på Stationsvej i Farsø. Det havde ikke været muligt at få egnsudviklingsstøtte, men han havde alligevel valgt at satse på byen i lejede lokaler. Det ser dog ud til, at opholdet i Farsø blev af relativ kort varighed, da det ikke er lykkedes at finde mere om virksomheden end et par annoncer i efteråret 1968, hvor der søges efter syersker.

Viktor Haagen søger efter syersker i Løgstør Avis den 26. september 1968. Affotografering: Kim Ørsted Iversen.

Erhvervsrådet arbejdede videre med at få El-Toni til byen, og det begyndte lovende med en artikel i Ny Tid den 11. april 1968, hvor følgende blev berettet:⁷⁰

Skandinaviens største lampeskærmsfabrik, El-Toni i Rødkjærnsbro i Midtjylland overvejer at flytte til Farsø i løbet af nogle måneder. El-Toni ejes af fru E. Christensen, Rødkjærnsbro, og betingelsen for at etablere sig i Farsø er blandt andet, at der kan skaffes tilstrækkelig med velkvalificeret arbejdskraft. Kontakten med den midtjyske virksomhed er kommet i stand gennem Farsø erhvervsråd. Virksomhedens produktion går for en stor del til eksport til de nordiske lande. I Rødkjærnsbro beskæftiger El-Toni tyve damer, og det ventes, at man ved eventuel etablering i Farsø vil komme op på samme antal. Der er stor sandsynlighed for at Strandby-Farsø kommune vil bygge et industrihus til den ny virksomhed.

Hermed ser det ud til, at erhvervsrådets arbejde med først at finde en virksomhed, der vil flytte til Farsø, og dernæst opnåelsen af sognerådets accept af, at kommunen selv skal finansiere et industrihus, er ved at gå op i en højere enhed. Virksomheden satte gang i en annonsekampagne, hvor der søgtes efter ”15 yngre damer, der er kendt med syning, samt tillige en chauffør, en kontordame og en telefondame.”⁷¹ En måned senere faldt aftalen til jorden, da direktør Svend Åge Nielsen udtalte, at man havde besluttet at blive i Rødkjærnsbro, og ”så søge at få godkendt, at vi kan udvide den bestående virksomhed.”⁷² Aftalen faldt ifølge direktøren på, at man ikke kunne skaffe tilstrækkelig kvalificeret arbejdskraft. Denne udlægning var man i Farsø langt fra enige i, og formanden for erhvervsrådet kom med følgende udtalelse:⁷³

Det er en fuldstændig latterlig historie, siger formanden for Farsø erhvervsråd, overbetjent C. Lilholt. Fra erhvervsraadets side tilbød vi at indrykke annoncen om syersker, men Svend Aage Nielsen ville selv gøre det. Han skal nu ikke komme og bilde os ind, at hovedparten af ansøgerne fra Farsø by og opland er analfabeter. Fra erhvervsraadets side vidste vi paa forhaand, at vi ikke kunne faa egnsudviklingslaan til denne virksomhed, men til gengæld ville vi støtte fabrikken paa anden maade, og sogneraadet ville gerne medvirke til at bygge et industrihus. At han ikke kan skaffe kvalificeret arbejdskraft lyder ganske usandsynligt. Der er ikke kød paa den historie, og Farsø by kan sikkert uden skade undvære lampeskærmsfabrikken.

Reaktionen fra Cajus Lilholt var meget skarp, og han lagde bestemt ikke fingre imellem. Det er tydeligt, at man fra erhvervsrådets side følte sig ført bag ryggen, og man mente, at direktørens udtalelser var et forsøg på at skjule den egentlige grund til, at aftalen gik i vasken. Hvad der egentlig lå bag, er ikke til at vide med sikkerhed. Det kan være, at direktørens udsagn, om at der ikke indkom nok ansøgninger fra kvalificerede syersker, holdt stik. Lundsgaards Konfektionsfabrik havde i hvert fald også fremhævet manglen på syersker, som en af årsagerne til, at den ikke kunne udvide i 1967. En anden grund kan være, at El-Toni havde brugt forhandlinger med Farsø som

løftestang til at få bedre vilkår på hjemegnen. En tredje grund kunne også være manglende opbakning fra Strandby-Farsø sogneråd, da det tydeligvis var Farsø Erhvervsråd, der førte an i forhandlingerne, og det var fra dette forum, at visionerne kom.

Nye muligheder trods modstand fra Egnsudviklingsdirektoratet

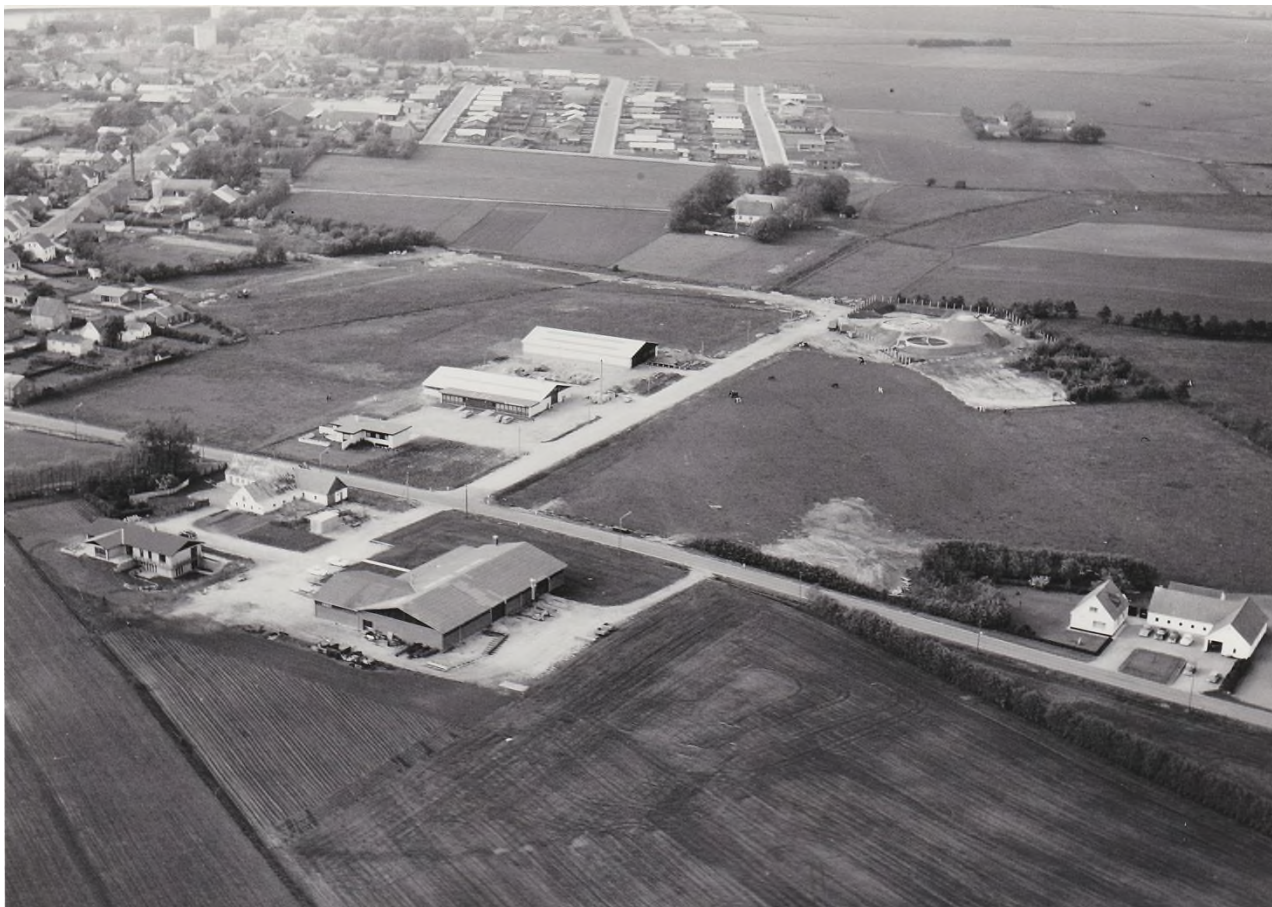
I løbet af 1968 havde Farsø Erhvervsråd haft møder med Egnsudviklingsdirektoratet i Silkeborg, og herfra var beskeden ”at der ikke kan gives egnsudviklingslaan til industrier i Farsø.”⁷⁴ I slutningen af året tog en delegation bestående af sognerådsformand J.A. Christensen og formanden for Farsø Erhvervsråd, Cajus Lilholt, til København for at mødes med folketingsudvalget, der arbejdede med en ny egnsudviklingslov. De anmodede ifølge Aalborg Stiftstidende den 5. december 1968 udvalget om ”ikke at glemme storkommunerne, der i dag har en befolkningsmæssig og erhvervsmæssig skæv fordeling”.⁷⁵ Endvidere kunne det oplyses, at: ”man har store byggemodnings-projekter i gang i Farsø bys sydlige del med henblik på industri. Der er således gode forhold at byde virksomheder, der vil flytte til Farsø. Den lovgivningsmæssige baggrund må blot være i orden, understregede deputationen over for folketingsudvalget.”⁷⁶

Hermed fik man luftet utilfredsheden med den daværende orden og fik sendt en opfordring til udvalget om at ændre på vilkårene, så byer som Farsø kunne opnå støtte til udflytning af industrivirksomheder. På den korte bane ændrede det ikke meget for Farsø, da 1960'erne endte med, at man ikke fik del i egnsudviklingsstøtten til opførelse af industrihuse, som både Løgstør og Aars nød godt af. Dog fik karetmager Evan Rolighed et håndværkerlån i december 1967 til sin fabrik i kommunens industrikvarter, som kommunen til gengæld skulle garantere for.⁷⁷ Farsø Erhvervsråd kunne dog bryste sig af andre ganske fine resultater i slutningen af 1960'erne. Rådet foreslog i 1967, at der skulle etableres en vejforbindelse mod nord over Trend Å ved Fredbjerg. Det var ikke en ny ide, men faktisk en idé der havde eksisteret i 50 år uden at blive realiseret. Men med samarbejdet mellem Strandby-Farsø Kommune og Flejsborg-Hyllebjerg-Vester Hornum Kommune i forbindelse med nyt plejehjem, sygehuset og på skoleområdet gav det god mening at skabe en ny forbindelse. Erhvervsrådet pegede også på, at det ville gavne handels- og erhvervslivet i Farsø.⁷⁸ Denne gang gik sognerådet med på forslaget, og vejen blev etableret i de kommende år.

1967 var også året, hvor der flyttede to virksomheder til Farsø, som Farsø Erhvervsråd også havde en andel i kunne realiseres. Fra Vester Hornum kom tømrermester Svend Madsen og søn og opførte bygninger til deres firma SM Byggeindustri, der beskæftigede en snes mænd foruden murere, sanitetsmede, elektrikere og malere. De havde specialiseret sig i at producere færdighuse. Fabrikant Chr. Havemose flyttede ligeledes sin smedeforretning til Farsø fra Fredbjerg. Havemose havde specialiseret sig i staldmekanisering med blandt andet hængebaner, udmugningsanlæg og kornelevatorer.⁷⁹ Smedeforretningen blev opført i den sydlige del af byen ved Svoldrupvej, hvor Havemose opkøbte et par landbrugsejendomme, hvorfra han de kommende år udstykkede flere grunde til virksomheder. Området udviklede sig til et industriområde, som altså blev etableret på privat initiativ.

Den 14. januar 1970 kunne man endelig glæde sig over at få del i egnsudviklingsstøtten. På sognerådsmødet blev følgende behandlet:⁸⁰

Direktoratet for Egnsudvikling har meddelt at det ikke har imødekommet en ansøgning fra kommunen om lån til delvis dækning af udgifterne ved opførelse af et industrihus i Farsø til Farsø Møbelfabrik. Til gengæld tilsagn om finansieringsbistand til delvis dækning af udgifterne ved udvidelse af de bestående fabriksanlæg og ved anskaffelse af maskiner.

Industri kvarteret i den sydlige del af Farsø fotograferet i 1968. Nederst i billedet ses fabrikant Chr. Havemoses fabrik. På den anden side af vejen ligger SM Byggeindustri. Fotograf: Aksel Jakobsen. Lokallhistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Hermed fik Farsø Erhvervsråd endelig en ansøgning igennem Egnsudviklingsdirektoratet, selvom man ikke fik støtte til opførelsen af et industrihus, som man havde forsøgt gennem flere år. I stedet fik ejerne af Farsø Møbelfabrik, Harald og Verner Frost, 200.000 kr. og statsgaranti på et lån på 775.000 kr. til udvidelse af møbelfabrikken og indkøb af nye maskiner.

De øvrige erhvervsaktører

Da 1960'erne efterhånden er fem årtier væk, er det en udfordring at finde personer, der har førstehåndsviden om, hvordan udviklingen i Farsø foregik i perioden. Der er ingen tilbage fra det politiske segment, som kan fortælle om magtstrukturen i sognerådet, men fra erhvervslivet er der to personer, som selv var i fuld gang med at opbygge deres virksomheder i netop 1960'erne. Den ene er vognmand Bent Andersen, der fra 1956 og frem, drev Farsø Vognmandsforretning, bedre kendt under navnet Nordjyllands Fragttransport. Den anden er maskinhandler Poul V. Nielsen som fra 1953 var medejer af Farsø Maskinværksted, som har udviklet sig til Farmas, der i dag forhandler landbrugsmaskiner til store dele af Nord- og Midtjylland. Begge fortæller, at de havde så travlt med deres virksomheder, at de ikke interesserede sig synderligt meget for sognerådet i Strandby-Farsø kommune, men har alligevel været i berøring med det på forskellige måder.

Bent Andersens lastbil transporterer traktorer til Farsø formentlig omkring 1960. Foto: Bent Andersen. Privateje.

Vognmand Bent Andersen

Bent Andersen overtog som 23-årig Svend Juel Pedersens vognmandsforretning i 1956, som han førte videre under navnet Farsø Vognmandsforretning. Til vognmandsforretningen hørte to lastbiler, en Bedford årgang 1954 og en Dodge årgang 1948 samt en anhænger. Dertil kom det væsentligste, nemlig en griserute til Aars Andelsslagteri samt en fragtrute til Aalborg to gange om ugen samt forefaldende kørsel af forskellig art. En typisk dag foregik således: *”Vi startede på griseruten omkring midnat. Seks læsfulde med 40 grise på hvert blev indsamlet og håndlæsset på egnen for at blive transporteret til slagteriet. Når vi var færdige med det, blev lastvognen rengjort med henblik på eftermiddagens andre opgaver.”*⁸¹

To gange om ugen transporterede Bent Andersen smør fra Andelsmejeriet Fælleslykke til Aalborg til videre eksport. Med sig retur havde han varer med fra Københavnerbådene, blandt andet produkter fra Tuborg og Carlsberg, maling, kolonial, kaffebønner med mere. Han leverede også jern til de lokale smedeværksteder, som producerede landbrugsmaskiner til nærområdet.⁸² Begyndelsen var hård, men forretningen udvidede sig hurtigt, og Bent Andersen kunne opkøbe eller etablere flere ruter. Han havde i 1957 købt en stor industrigrund på Tulipanvej i Farsø, hvor han løbende opførte garager til sine lastbiler. På nabogrunden lå Farsø Møbelfabrik og Bent Andersen så store muligheder i møbeltransport på tværs af landet. Han etablerede en fragtrute fra Farsø til Viborg, Vejle, Fredericia, Odense og København, og den 16. december 1959 kørte han den første møbeltransport til København.⁸³ Ruten startede ved Gøttrup Møbelfabrik ved Fjerritslev, dernæst sydpå til Aggersund Møbelfabrik, Sannemann Møbelfabrik i Ranum, Farsø Møbelfabrik og sidst Ullits Møbelfabrik. Ruten viste sig at være givtig, og hans investering i en møbelbus til udelukkende at fragte møbler var en givtig forretning. Indtil da havde han brugt grisebilen, som trods grundig rengøring ikke kunne blive lugtfri, og det rynkede de københavnske møbelhandlere noget på næsen af.⁸⁴

Det gik rigtig stærkt i 1960'erne, hvor der i 1963 og 1965 blev bygget flere garager, mens der i 1967 også blev opført værksted på Tulipanvej. I 1969 var firmaet, der nu gik under navnet Nordjyllands Fragttransport, blevet udvidet til at have 18 lastbiler, mens flere var på vej for at erstatte nedlagte jernbaners godstransport. Bent Andersen havde også for egen regning oprettet en

Bent Andersen ved møbelbussen fra 1959 som for alvor satte gang i møbeltransporten på fragtruten til København. Foto: Bent Andersen. Privateje.

fragtcentral i Aars, og udviklingen fortsatte med uformindsket styrke op gennem 1970'erne og 1980'erne⁸⁵, hvor forretningen blev den største vognmandsforretning i landet. I 1989 blev fragtmændenes monopol på fragtruter ophævet, og da han blev udelukket fra at bruge en stor del af landets fragtcentraler på grund af uenighed med de øvrige vognmænd, måtte han i 1990 sælge sit livsværk til Transportgruppen.⁸⁶

Maskinhandler Poul Nielsen

I 1942 kom Poul Nielsen i lære som maskinarbejder hos sin farbror, Kr. Poulsen, der ejede Farsø Maskinværksted, hvor han efterfølgende arbejdede nogle år. Efter en afstikker til Island og soldatertjeneste kom han tilbage til maskinværkstedet som kompagnon i 1953. I 1971 blev firmaet omdannet til et aktieselskab, og Poul Nielsen blev ansat som direktør.

Poul Nielsen havde mest interesse for maskinhandel og de to kompagnoner slog ind på maskinhandel til landbruget. De fik først forhandling med Allgaier/Porsche traktorer, siden Bukh og i 1968 Ford. Det var en svær branche, og da det var sværest, var der seks maskinhandlere i Farsø, så det var hård konkurrence om kunderne. Poul Nielsen fik succes med at brede forhandlingen ud over hele Vesthimmerland, og han opbyggede en trofast kundekreds omkring Løgstør, Aars, Aalestrup og Gedsted. Med tiden voksede forretningen, og Poul Nielsen kunne overtage konkurrenterne, blandt andet Traktor-Kompagniet i 1993, som var den største konkurrent i Farsø. I dag hedder firmaet Farmas og har forhandling af New Holland landbrugsmaskiner i store dele af Nord- og Midtjylland.

Farsø Maskinværksted med forhandling af Allgaier-traktorer fotograferet i midten af 1950'erne, hvor man havde værksted på C.R. Brix Vej 10. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Erfaringer med sognerådet

Bent Andersen havde gennem 1960'erne i forbindelse med opbygningen af sin vognmandsforretning berøring med sognerådet flere gange, blandt andet ved ansøgninger om fragtruter, etablering af fragtcenral samt ved opførelse af bygninger på sin matrikel i industriområdet. Helt overordnet ser han sognerådet som værende domineret af landmændene, og manglen på erhvervsfolk i rådet gjorde, at man ikke var så udviklingsorienteret som for eksempel i nabobyen Aars. Han beskriver Sognerådsformanden J.A. Christensen som en forsigtig mand, og sognerådet var meget optaget af, at kommunens økonomi var sund og bundlinjen stemte. Man regnede med, at sygehuset i Farsø var så vigtigt et aktiv, at det i sig selv kunne tiltrække virksomheder til byen og kommunen.⁸⁷

Poul Nielsen har det samme indtryk af sognerådet. Han havde gennem sin farbror Kr. Poulsen et godt kendskab til sognerådsformand J.A. Christensen. Kr. Poulsen og J.A. Christensen var udlært sammen og bevarede kontakten gennem livet, og J.A. Christensen kom jævnligt forbi maskinværkstedet. Poul Niensens indtryk af J.A. Christensen er, at han var *"meget rolig og afdæmpet, fornuftig og han sagde aldrig noget overilet, men han satte heller ikke gang i noget."*⁸⁸ Med hensyn til Christensens indsats i sognerådet så var det ikke noget, som Poul Nielsen interesserede sig *"synderligt meget for"* på dette tidspunkt, da han helt overordnet mener, at sognerådsmedlemmerne var mere interesseret i at bestemme over kommunen end i at udvikle den,

Farsø Sygehus på Højgårdsvej fotograferet i begyndelsen af 1990'erne. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

og de gik meget op i at bevare sygehuset i byen. Han betegner J.A. Christensen som kommunemand og ikke forretningsmand, hvilket i øvrigt var kendetegnende ved hele sognerådet.⁸⁹

I forbindelse med den direkte kontakt med sognerådet oplevede Bent Andersen stor opbakning til sine ansøgninger om nye fragtruter og i forbindelse med etableringen af fragtcentral i Farsø i slutningen af 1960'erne. Byggeansøgningerne blev også godkendt, og det samme gjorde udstykningerne i forbindelse med Bent Andersens opkøb af jord til sin forretning. Selvom han etablerede sig i industrikvartret i 1957-1959, var det ikke kommunen han skulle forhandle med i forbindelse med køb af jorden. Jorden ejedes af landmand Johannes Nielsen, og Bent Andersen nåede at købe jord af ham seks gange. Andersens nabo, Farsø Møbelfabrik, havde også opkøbt jorden i industrikvarteret fra en anden landmand.⁹⁰

Manglen på industrigrunde ejet af kommunen var ifølge Poul Nielsen en udfordring, da han i slutningen af 1960'erne ønskede at etablere nyt maskinværksted med plads til forhandling af landbrugsmaskiner. Han tog kontakt til sognerådet, hvor J.A. Christensen ikke var videre lydhør eller løsningsorienteret i forhold til Nielsens ønsker om en grund.⁹¹ Dette skyldes formentlig, at sognerådet ikke havde passende grunde til salg, da man helt overordnet overlod dette til private, som tilfældet var med Bent Andersen og Farsø Møbelfabriks opkøb af jord fra landmændene. J.A. Christensens og sognerådets passivitet i forbindelse med opkøb af landbrugsjord omkring Farsø til udstykning af industrigrunde, medførte, at Poul Nielsen overvejede at flytte forretningen til Aars Kommune, hvor der ikke var problemer med at skaffe egnede grunde. Han valgte dog at blive i Farsø, da smedemester Chr. Havemose i 1967 havde opkøbt en landbrugsejendom i den sydlige ende af Farsø, hvor han opførte sit værksted. Dette opkøb satte gang i udviklingen af industrikvarteret, som har udviklet sig frem til i dag og huser en stor del af byens industri. Poul Nielsen købte en grund af Havemose og kunne i 1974 flytte sin forretning til Fabriksvej 1 i en bygning på 2.300 m². Den er senere blevet udvidet flere gange til den nuværende størrelse på 10.000 m², og hver gang blev jorden købt af Havemose.⁹²

Bent Andersen og Poul Nielsens erindringer fra 1960'erne stemmer meget godt overens med den generelle vurdering af sognerådets ageren i 1960'erne.

Indvielsen af Farsø Maskinværksted nye bygninger på Fabriksvej 1 i Farsø den 17. maj 1974. Fotograf ukendt. Lokalhistorisk Arkiv for Farsø og Omegn.

Sognerådets rolle i forbindelse med egnsudviklingen

Denne gennemgang af sognerådets indflydelse på erhvervsudviklingen viser, at rådets fokusområder lå helt andre steder end på at få tiltrukket industri til byen. Hovedfokus var helt sikkert rettet mod at beholde og få udvidet Farsø Sygehus. Det var i hvert fald sognerådsformanden Jens Jensens vigtigste indsatsområde, hvilket også lykkedes til sidst. Det skete dog på bekostning af arbejdet med at skaffe industri til byen, som sognerådet selv erkendte i mødet i januar 1966. Som Bent Andersen udtalte, så regnede man med at sygehuset kunne trække virksomheder til byen. Man formåede også at tiltrække mindre virksomheder fra lokalområdet, som flyttede produktionen ind til Farsø, men den helt store udflytning af en industrivirksomhed fra hovedstaden, som virkelig ville have løftet Farsø, blev aldrig en realitet.

En gennemgang af sognerådsprotokollerne fra 1953 til 1970 viser, at ordet ”egnsudvikling”, i en eller anden form, kun blev nævnt 13 gange i løbet af 2.200 sideres referater fra sognerådsmøderne. Første gang er den 13. marts 1963, hvor Nordjyllands Erhvervsråd fremsendte en skrivelse vedrørende opførelse af industrihuse i henhold til egnsudviklingsloven. Næste gang er ved mødet den 18. november 1965, hvor kontorchef Richard Larsen deltager i mødet med sognerådet og Farsø Erhvervsråd. Dette møde skete på initiativ af erhvervsrådet, og det er tydeligt, at det var dem, der havde visionerne og tog initiativet til at skaffe virksomheder til Farsø.

Tidligere kommunaldirektør i Farsø Kommune i perioden 1986 til 2004, Henning Olsen, har i sin bog, *Farsø Kommunalbestyrelses Krønike – 1970-2007*, behandlet perioden 1970 til 2007 med særligt fokus på kommunalbestyrelsens arbejde. Han er af den opfattelse, at man først fik sat Farsø i centrum i 1978, hvor boghandler E. Rabøl Jørgensen blev valgt som borgmester, og man begyndte at arbejde målrettet for at udvikle Farsø som centerby. Dette fortsatte ind i 1980'erne, hvor man satte gang i en professionel tilgang til arbejdet med at søge egnsudviklingsstøtte. Indtil da havde Nordsogns listen og gårdejerne styret sognerådet, hvilket gjorde det svært at få gennemført en målrettet erhvervs politik i Farsø. Ved forhandlingerne med Egnsudviklingsdirektoratet manglede man, at sognerådet tog en ledende rolle og udviste professionalisme i forhold til at få ansøgningerne igennem.⁹³

Situationen i Strandby-Farsø kommune står i skarp kontrast til udviklingen i Aars i samme periode. Forskellen på de to byer er uden tvivl sognerådets engagement og en klar linje i forhold til udviklingen af de to byer. I Aars kom sognerådsformanden Holger Mikkelsen med klare visioner og initiativ. Selvom han var valgt på Landbolisten, stod han sammen med Borgerlisten og Socialdemokratiet for en erhvervs-orienteret politik. Holger Mikkelsen førte selv an i forhandlingerne med både staten, virksomhederne og Egnsudviklingsdirektoratet, og der var aldrig langt fra tanke til handling. Dette gav modparten indtryk af, at der i kommunen var en stor opbakning til det givne projekt, hvilket åbnede døren for at Vesthimmerlands Gymnasium, Lyngsø, Støbco, landbrugssmedeskolen, eksternatskolen og flere andre, blev etableret i byen.⁹⁴ Sognerådet i Aars arbejdede målbevidst på at gøre byen så attraktiv som muligt i forhold til nye indbyggere men også i forhold til nye virksomheder. I 1967 blev Holger Mikkelsen interviewet til en artikel i tidsskriftet "Ingeniør- og Bygningsvæsen" med titlen "*Fremsynethed skabte ekspansioner*". Heri redegøres for byens udvikling i 1950'erne og 1960'erne og især sognerådets arbejde som var blevet påbegyndt i 1950'erne:⁹⁵

Allerede i begyndelsen af 1950-erne forudsaa sogneraadet, at kommunen muligvis kunne faa del i en forventet industriel ekspansion, og startede en fornuftig jordpolitik, som var og er vores bedste aktiv. Der bevilgedes mange penge til køb af arealer med henblik paa baade bolig- og erhvervsbyggeri, til byggemodning og til udbygning af kloak- og vejnettet.

Men samtidig stod det klart, at skulle vi forvente tilflytning af nye virksomheder, maatte der foretages en planlægning og gennemførelse af en række faciliteter. Og i denne forbindelse tænkte vi især paa skolevæsenet. Det er en kendsgerning, at virksomhedsledere, som forhandler med en kommune om placeringen af deres firmaer i det paagældende omraade, først spørger om, hvorledes det ligger med uddannelsesmuligheder for børnene til de medarbejdere, der skal flytte med. Mange kommuner har set virksomheder "gaa deres næse forbi", fordi uddannelsesspørgsmaalet ikke var løst.

Vi ønskede ikke at komme i den samme situation, og aftalte med fire nabokommuner at udbygge det kommunale skolevæsen, som i dag er i stand til at dække et behov for et bysamfund med 10.000 indbyggere. Samtidig lykkedes det at faa opført et gymnasium, "Vesthimmerlands Gymnasium", der har vist sig overordentlig værdifuld.

Denne fremsynethed og planlægning var afgørende i forhold til at tiltrække de rette virksomheder. Holger Mikkelsen var også af den overbevisning at egnsudviklingsstøtten havde været udslagsgivende for, at virksomhederne havde flyttet produktionen til industrikvarteret i Aars.⁹⁶ Strandby-Farsø sogneråd havde ikke en sognerådsformand med de samme visioner og ideer til udviklingen af byen. Man fik hurtigere gang i egnsudviklingsansøgningerne i Aars, og vigtigst af alt så fik man fat i de rigtige virksomheder, der opfyldte kravene til, at ansøgningerne gik igennem. Det var sunde og etablerede virksomheder med gode muligheder for at kunne bruge den arbejdskraft som Vesthimmerland havde at tilbyde. Det lykkedes ikke for Farsø at finde en tilsvarende solid samarbejdspartner. Desuden ser det ud til, at Egnsudviklingsdirektoratet ret hurtigt har afskrevet

Farsø som en kandidat til at få egnsudviklingsstøtte, da man ikke havde tilstrækkelig arbejdskraft til rådighed. Til mødet i november 1965 kunne Farsø Erhvervsråd fremvise 40 ansøgninger til arbejde indenfor industrien, mens Aars et par måneder før havde fået 476 ved hjælp af en tilsvarende annonsekampagne. Med kun 15 kilometer mellem de to byer kunne Farsøs overskydende arbejdskraft også nemt flyttes til industrivirksomhederne i Aars.

Sognerådet i Strandby-Farsø Kommunes ageren i 1960'erne ligner i høj grad forholdene i Jetsmark Kommune i Vendsyssel, hvor sognerådet også overlod initiativet til borgerne, der etablerede et erhvervsråd. Dette erhvervsråd arbejdede utrætteligt på at gøre Jetsmark interessant for erhvervsvirksomheder og Egnsudviklingsdirektoratet. Den største succes var gennemførelsen af en erhvervsudstilling, som viste, at kommunen kunne tilbyde noget ekstra til virksomhederne. Dermed lykkedes det for Jetsmark at få flere virksomheder til kommunen, hvilket i høj grad hjalp på områdets store arbejdsledelsesproblem.⁹⁷

Ligheden mellem Jetsmark og Strandby-Farsø kommuner er stor, især i forbindelse med sognerådernes mangel på initiativ i forbindelse med egnsudviklingsstøtten. At Jetsmark fik succes med at få tilført arbejdspladser skyldes, at man havde et stort arbejdsledelsesproblem, hvilket slet ikke i samme grad var tilfældet i Farsø. Dette var formentlig den væsentligste grund til, at man ikke fik succes med egnsudviklingsstøtten, og årsagen til at de store virksomheder fandt andre og bedre egnede områder til udflytningen af deres produktion. Desuden var sognerådet i Strandby-Farsø fastlåst i de gamle mønstre, og man gjorde, som man altid havde gjort. Man var slet ikke opmærksom på mulighederne i forbindelse med udflytningen af industrivirksomheder i begyndelsen af 1960'erne, og hvordan det på sigt kunne gavne kommunen. Da man endelig indså det, var toget så at sige kørt, og naboerne havde taget teten i forhold til at blive industricentre i Vesthimmerland.

Afslutning

Industriudviklingen i 1960'ernes Farsø endte således uden den store succes i forbindelse med at få del i egnsudviklingsstøtten, men man fik trods alt sat gang i udvikling af byens industrikvarterer. Lokale håndværksmestre slog sig ned i Farsø, som ved kommunesammenlægningen blev hovedbyen i Farsø storkommune. Sognerådets prestigeprojekt, Farsø Sygehus, blev bevaret, fik nye bygninger og eksisterer stadigvæk som en stor arbejdsplads. Møbel- og træindustrien fik stærkt fodfæste, og der kom flere nye virksomheder til byen. Kommunalbestyrelsen lærte af tidligere tiders fejltagelser, og ved en målrettet strategi i 1980'erne fik man styr på udviklingen i Farsø og opnåede fine resultater med at tiltrække midler til et erhvervsudviklingscenter. Erhvervsudviklingscentret blev indviet i 1988 og skulle hjælpe træindustrien i byen med at afprøve og udvikle nye produkter. Det lykkedes dog aldrig for Farsø at indhente Aars og Løgstørs forspring, og især Aars kan i dag se tilbage på 1960'erne som de skelsættende år, hvor fundamentet for byens fortsatte udvikling blev grundlagt. Udviklingen i Aars kom dog også Farsø til gode, da mange indbyggere herfra fik arbejde på virksomhederne i Aars, såsom Lyngsø, Dania, Danpo med flere, hvilket bidrog til udviklingen af Farsø. Man kan dog godt stå tilbage med fornemmelsen af, at hvis sognerådet i Farsø havde været lidt mere på forkant, så kunne udviklingen i byen have set markant anderledes ud.

Litteraturliste

- Glerup, Martin: "Himmerlandske husmandsbørn skabte Danmarks største fragtmandsfirma". 2014.
- Illeris, Sven: Egnsudvikling – egnsudviklingens historie i Danmark. Byplanhistoriske Noter 54. Dansk Byplanlaboratorium, 2005.
- Illeris, Sven: Centraladministration og byplanlægning 1938- ca. 1975. Byplanhistoriske skrift nr. 73. Dansk Byplanlaboratorium, 2014.
- Iversen, Kim Ørsted: "Egnsudviklingens aktører i 1960'ernes Aars" i "Viljen til Velfærd, Velstand og Vækst, Iværksættere, Entreprenører og Industriherrer i Provinsen". 2018.
- Maskell, Peter: Egnsudviklingsstøttens betydning 1972-80. Publikation 25, Institut for Trafik-, Turist- og Regionaløkonomi, Handelshøjskolen i København. 1981.
- Maskell, Peter: Egnsudviklingsstøttens effekt - en kompleks størrelse. Byplan, 35, 6, 1983.
- Maskell, Peter: Industriens flugt fra storbyen. Skrifter fra Institut for Trafik-, Turist- og Regionaløkonomi, Handelshøjskolen i København. 1986.
- Maskell, Peter: Nyetableringer i industrien. København: Handelshøjskolens Forlag. 1992.
- Møller, Børge: "Erhvervsfremme i en nordjysk arbejdsløshedssø" i "Erhvervshistorisk Årbog 2017,2". 2017.
- Olsen, Henning: "Farsø Kommunalbestyrelses Krønike – 1970-2007". 2017.
- Olsen, Henning: "Vannerup Skole 1887-1965" i Vesthimmerlands Lokalhistorie Årsskrift 2019. 2019.
- Palludan, Inge: "Farsø Handelsstandsforening – 50 års jubilæum". 2014.
- Søndergaard, Morten Karnøe: Egnsudviklingens regionale variationer. Træk af udviklingen i udkantsområdernes Danmark, ca. 1960-2005". *Sjæklen* 2009, Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. 2010.
- Danmarks statistik, Statistisk Årbog 1965.
- Danmarks statistik, Statistisk Årbog 1970.
- Danmarks statistik, Statistisk Årbog 1975.
- Vegger, S. Bugge og Poul B. Jørgensen: "Farsø Borgerforening 1894-1994". 1994.

Anvendte aviser

- Aalborg Amtstidende
Aalborg Stiftstidende
Farsø Avis
Løgstør Avis
Ny Tid

Kilder

Rigsarkivet

Direktoratet for Egnsudvikling:

Mødereferater vedr. håndværkerlån (1967-1984) 58: 1962 8 24 220 - 1966 6 7 274.

Mødereferater vedr. håndværkerlån (1967-1984) 59: 1966 7 5 275 - 1970 3 19 324. Rigsarkivet.

Strandby-Farsø Kommune, Sognerådet:

- Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-8: 1953–1959.
Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-9: 1959–1962.
Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-10: 1962–1965.
Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-11: 1965–1967.
Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-12: 1967–1969.
Forhandlingsprotokol (1842-1970) 101-13: 1969–1970.

Interviews og samtaler

- Bent Andersen, vognmand i Farsø, medlem af kommunalbestyrelsen i Farsø og Farsø Erhvervsråd.
Bent Thorup, formand for Farsø Lokalhistoriske Arkiv.
Henning Olsen, kommunaldirektør i Farsø Kommune 1986-2004.
H.P. Sauer, manufakturhandler i Farsø og tidligere formand for Farsø Lokalhistoriske Arkiv.
Poul V. Nielsen, ejer af Farsø Maskinværksted, senere kendt som Farmas.

Noter

-
- ¹ Aalborg Stiftstidende, den 14. november 1964.
² Illeris, 2005, s. 22-23.
³ Maskell, 1983, s. 186.
⁴ Søndergaard, 2009.
⁵ Møller, 2017, s. 74-135.
⁶ Iversen, 2018, s. 166-215.
⁷ Løgstør Avis, den 25. januar 1951.
⁸ Løgstør Avis, den 13. december 1949.
⁹ Løgstør Avis, den 25. januar 1951.
¹⁰ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 24. maj 1954.
¹¹ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 28. september 1966.
¹² Interview med Henning Olsen, den 31. juli 2019.
¹³ Løgstør Avis, den 7. marts 1958.
¹⁴ Interview med Henning Olsen, den 31. juli 2019.
¹⁵ Olsen, 2019, side 35.
¹⁶ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 11. december 1963.
¹⁷ Ny Tid, den 5. januar 1964.
¹⁸ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 8. januar 1964.
¹⁹ Interview med Henning Olsen, den 31. juli 2019.
²⁰ Løgstør Avis, den 21. december 1983.
²¹ Interview med H.P. Sauer, den 10. oktober 2019.
²² Aalborg Stiftstidende, den 14. august 1960.
²³ Aalborg Stiftstidende, den 1. marts 1963.
²⁴ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 14. december 1966.
²⁵ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 12. oktober 1966.
²⁶ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 8. maj 1963.
²⁷ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 9. oktober 1963.
²⁸ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 14. december 1966.
²⁹ Danmarks Statistik, Statistiske Årbøger, 1965, 1970 og 1975.
³⁰ Danmarks Statistik, Statistiske Årbøger, 1965, 1970 og 1975.

-
- ³¹ Danmarks Statistik, Statistiske Årbøger, 1965, 1970 og 1975.
- ³² Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 10. december 1958.
- ³³ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 10. februar 1960.
- ³⁴ Aalborg Stiftstidende, den 18. januar 1966.
- ³⁵ Ny Tid, den 1. november 1961.
- ³⁶ Aalborg Stiftstidende den 17. juni 1964.
- ³⁷ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 28. september 1966.
- ³⁸ Aalborg Stiftstidende, den 18. januar 1966.
- ³⁹ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. april 1967.
- ⁴⁰ Aalborg Amtstidende, den 16. august 1968.
- ⁴¹ Ny Tid, den 26. september 1961.
- ⁴² Ny Tid, den 30. november 1965.
- ⁴³ Statistisk Årbog 1965, tabel 250.
- ⁴⁴ Vegger, 1994, s. 10.
- ⁴⁵ Palludan, 2014, s. 8-12.
- ⁴⁶ Aalborg Stiftstidende, den 27. maj 1965.
- ⁴⁷ Aalborg Amtstidende den 24. september 1965, og Palludan, 2014, s. 11.
- ⁴⁸ Aalborg Amtstidende den 19. oktober 1965.
- ⁴⁹ Iversen, 2018, s. 187 ff.
- ⁵⁰ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 10. november 1965.
- ⁵¹ Ny Tid, den 13. november 1965.
- ⁵² Aalborg Stiftstidende, den 12. november 1965.
- ⁵³ Farsø Avis, den 11. november 1965.
- ⁵⁴ Farsø Avis, den 11. november 1965.
- ⁵⁵ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. november 1965.
- ⁵⁶ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. november 1965.
- ⁵⁷ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. november 1965.
- ⁵⁸ Iversen, 2018, s. 187.
- ⁵⁹ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. november 1965.
- ⁶⁰ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 18. november 1965.
- ⁶¹ Aalborg Stiftstidende den 24. marts 1966.
- ⁶² Aalborg Stiftstidende, den 29. oktober 1967.
- ⁶³ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 27. april 1966.
- ⁶⁴ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 11. maj 1966.
- ⁶⁵ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 9. november 1966.
- ⁶⁶ Aalborg Stiftstidende den 10. november 1967.
- ⁶⁷ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 12. april 1967.
- ⁶⁸ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 29. juni 1967.
- ⁶⁹ Unavngiven avisartikel, efteråret 1967.
- ⁷⁰ Ny Tid, den 11. april 1968.
- ⁷¹ Aalborg Amtstidende, den 13. april 1968.
- ⁷² Ny Tid, den 19. maj 1968.
- ⁷³ Aalborg Amtstidende, den 19. maj 1968.
- ⁷⁴ Aalborg Amtstidende, den 3. maj 1968.
- ⁷⁵ Aalborg Stiftstidende, den 5. december 1968.
- ⁷⁶ Aalborg Stiftstidende, den 5. december 1968.
- ⁷⁷ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 13. december 1967.
- ⁷⁸ Aalborg Amtstidende, den 11. marts 1967.
- ⁷⁹ Aalborg Stiftstidende, den 26. marts 1967.
- ⁸⁰ Strandby-Farsø sogneråd, forhandlingsprotokol den 14. januar 1970.
- ⁸¹ Glerup, 2014, s. 29-30.
- ⁸² Interview med Bent Andersen, den 18. september 2019.
- ⁸³ Glerup, 2014, s. 40-42.
- ⁸⁴ Interview med Bent Andersen, den 18. september 2019.
- ⁸⁵ Aalborg Stiftstidende, den 18. maj 1969.
- ⁸⁶ Glerup, 2014, s. 60-61.
- ⁸⁷ Interview med Bent Andersen, den 18. september 2019.

-
- ⁸⁸ Interview med Poul Nielsen, den 22. oktober 2019.
⁸⁹ Interview med Poul Nielsen, den 22. oktober 2019.
⁹⁰ Interview med Bent Andersen, den 18. september 2019.
⁹¹ Interview med Poul Nielsen, den 22. oktober 2019.
⁹² Interview med Poul Nielsen, den 22. oktober 2019.
⁹³ Interview med Henning Olsen, den 31. juli 2019.
⁹⁴ Iversen, 2018, s. 198-207.
⁹⁵ Aars Avis, 13. juli 1967.
⁹⁶ Iversen, 2018, s. 204
⁹⁷ Møller, 2017, s. 74-135.

Om vækstperspektivet i økonomisk teori

– en kommentar til 'Vækstspiral og vækstregime' af Jørgen Fink

AF FINN OLESEN

Siden økonomi som fag blev født i 1776 med udgivelsen af Adam Smiths *Wealth of Nations* har økonomisk vækst haft et centralt fokus i økonomisk teori. Fra den klassiske æra og fremefter i den økonomiske teorihistorie har den økonomisk politiske dagsorden været præget af, hvorledes man kunne få samfundskagen til at vokse mest muligt, således at flest mulige ønsker fra befolkningen kunne realiseres gennem markedet og/eller imødekommes fra politikernes side. I bogen *Vækstspiral og Vækstregime* giver Jørgen Fink en noget anderledes belysning af dette centrale tema i økonomisk teori, end økonomerne traditionelt gør. Denne kommentar handler især om denne anderledes vinkling af økonomisk vækst.

Indledning¹

Stort set altid har økonomisk vækst stået centralt placeret på den økonomisk politiske dagsorden. Dette var tilfældet i 'de gode gamle dage', hvor velfærdssamfundene i Vesten blev etableret og løbende udbygget, ligesom ønsket om en større samfundskage også har præget debatten i moderne tider. Med et støt voksende BNP kan politikerne imødekomme flere af borgernes ønsker, mens økonomisk stagnation er mere udfordrende. I sidstnævnte situation bliver prioriteringsproblemet betydeligt mere aktuelt og synligt for de politiske beslutningstagere, når de skal bruge af det økonomiske råderum. Ikke alle berettigede ønsker kan imødekommes på en tilfredsstillende vis. På den måde er økonomisk vækst en velkommen foreteelse; både set fra borgernes synspunkt, der får forbedrede forbrugsmuligheder gennem såvel de høstede frugter af en velfungerende markeds mekanisme som ved hjælp af politikernes indsats, og set fra politikernes perspektiv, der får en lettere gang på jorden, når de forskellige presserende problemer skal adresseres.

I den økonomiske teori har økonomisk vækst da også været et centralt tema siden Adam Smith initierede starten på den klassiske æra i 1776 med udgivelsen af værket *Wealth of Nations*. Gennem en velfungerende og fri markeds mekanisme kunne frugterne af en positiv fremtid høstes. Mekanismen var den følgende: sæt fokus på økonomiens udbuds side og anerkend, at der gennem en øget opsparring, sikres de investeringer gennemført, som bidrager til den størst mulige kapitalakkumulation, som netop er forudsætningen for, at dynamikken i det kapitalistiske samfund kan udfolde sig på rette vis. Respekteres dette, er visionen hos Adam Smith den, at der kan gives en øget velstand til de mange uden, at dette sker på nogens bekostning. I dette perspektiv var (og er) økonomisk vækst forudsætningen for opnåelse af det maksimale forbrug i dag såvel som i morgen.

Som enhver økonomisk teorihistorisk fremstilling fortæller², så overtog de efterfølgende paradigmer i økonomisk teori i al væsentlighed denne vision om det nødvendige og det hensigtsmæssige i at opnå harmoniske samfundsforhold gennem realiseringen af en høj og stabil økonomisk vækstrate.³ Det er først for ganske nylig, at bæredygtighedsaspektet⁴ for alvor så småt er begyndt at blive introduceret i den makroteoretiske fortælling – en høj økonomisk vækstrate er måske nok en nødvendig betingelse for at realisere en høj grad af almen velstand og velfærd, men

Finn Olesen, f. 1959, cand. oecon., ph.d., professor ved Institut for Økonomi & Ledelse, Aalborg Universitet. Leder af forskningsgruppen *Macroeconomic Methodology, Theory and Economic Policy* (MaMTEP).

det er i sig selv ikke en tilstrækkelig betingelse. Væksten skal også have den rette karakter: den skal være bæredygtig og den skal respektere det økologiske systems spilleregler. Bryder det økologiske system sammen, bryder selvfølgelig også det økonomiske system sammen.

Også andre end egentlige fagøkonomer har gennem tiderne interesseret sig for økonomiske vækstproblematikker. Tidligere i år udkom således *Vækstspiral og vækstregime* af Jørgen Fink på Aarhus Universitetsforlag. Om indholdet i denne bog handler det næste afsnit. Endelig afrundes kommentaren med nogle få opsamlede bemærkninger. (Sidetal i parentes henviser til bogen).

Jørgen Fink: *Vækstspiral og vækstregime*. En materiel teori om økonomisk udvikling. 296 sider. Udgivet af Aarhus Universitetsforlag 2019.

Bogens præsentation på bagsiden lyder bl.a.:
"Finanskrisen 2008 kom bag på de fleste fagøkonomer. Den harmonerede ikke med de fremherskende teorier, der beskriver økonomien som bevægelser omkring en ligevægt eller måske som spring fra en ligevægt til en anden. Det har siden givet anledning til kritik af økonomerne for at være for verdensfjerne og rent teoretiske. Debatten har dog også været præget af, at der mangler alternativer til de fremherskende teorier.

[Bogen] præsenterer et alternativ. I bogen giver historikeren Jørgen Fink en grundig beskrivelse af samfundsøkonomien, både med hensyn til de elementer, den består af, og den måde, den fungerer på, hvor tilbagevendende kriser er en naturlig del af forløbet. Med udgangspunkt i denne gennemgang formulerer han en teori om den dobbelte bølgebevægelse af vækstspiraler og vækstregimer, der har karakteriseret den økonomiske udvikling siden slutningen af 1700-tallet."

Vækstspiral og vækstregime

Som bekendt kom den seneste krise, som var så omfattende, at den i dag benævnes for 'The Great Recession', noget bag på de fleste økonomer. På sæt og vis blev denne derfor noget af et 'wake-up-call' for mange; jf. eksempelvis Olesen (2019 & 2016). Således indså flere tidligere kendte mainstreamere, at den herskende makroøkonomiske mainstream forståelse var for mangelfuld i sit indhold.⁵ Virkeligheden var mere kompleks end som så; det giver ingen mening at antage, at moderne globaliserede og finansielt forankrede økonomier bevæger sig harmonisk over tid fra ligevægt til ligevægt. For disse og andre mere heterodokse økonomer var og er der behov for et mere brugbart alternativ, som bedre, end hvad tilfældet er for den traditionelle moderne makroøkonomiske mainstream, er mere i overensstemmelse med de empiriske kendsgerninger.⁶

Vækstspiral og vækstregime. En materiel teori om økonomisk udvikling af Jørgen Fink er skrevet på baggrund af netop denne historiske kontekst. Som sådan repræsenterer bogen en anderledes belysning af vækstaspektet i økonomisk teori, end de fremstillinger som fagøkonomer traditionelt giver. Om bogens indhold og alternative vinkling handler det efterfølgende.

I det centrale kapitel 1 opstilles den overordnede forståelsesramme, der har været styrende for bogens struktur og konkrete indhold. Værket skal således bidrage til "at etablere ... en ontologisk funderet teoretisk ramme, som ... danner grundlaget for en egentlig teori" (s.18). Dermed ses værket at bidrage til at skabe et savnet bindeled mellem empiri og teori (hvordan man skal binde en økonomisk historisk fortælling fornuftigt sammen med relevant økonomisk teori).

Set i et post-keynesiansk perspektiv er det en særdeles prisværdig målsætning at forsøge at tage ontologien alvorligt; det er der desværre ikke så mange økonomer, som gør. Også derfor må bogen bygge på materiel teori fremfor på formal teori, er argumentet. Som Fink påpeger (s. 17, 18):

Formal teori kan baseres på antagelser, som ikke har nogen empirisk evidens eller måske ligefrem strider mod det empirisk konstaterbare. Målet for formal teori er at formulere matematiske modeller ... Materiel teori ... skal præcisere sine resultaters gyldighed i tid og rum og skal være empirisk baseret. Den må ikke opstille antagelser, der strider mod virkeligheden, og den må ikke negligere relevant empiri. Den sigter ikke mod at opstille matematiske modeller, men har til formål at give en stiliseret beskrivelse.

En materiel teoriopfattelse er igen noget, som spiller godt sammen med en post-keynesiansk forståelse, og Jørgen Fink refererer da også flere steder til Tony Lawson, som er en central figur inden for anvendelsen af kritisk realisme i post-keynesiansk tænkning.

Og dermed må Jørgen Finks økonomisk teoretiske forankring nødvendigvis være af en non-mainstream karakter.⁷ Og her bekender han sig til evolutionær økonomi (især nok inspireret af Kurt Dopfer), om end det helt i overensstemmelse med den post-keynesianske tænkning (s.14), bemærkes, at den brugte ontologiske forståelse "opfatter samfundsøkonomien som kompleks og ikke-ergodisk"⁸, ligesom økonomien skal ses som "et system af dynamiske elementer i løbende nødvendig gensidig påvirkning". Også derfor skal tidsdimensionen tages alvorligt – det er historisk kalendertid, og ikke modelkonsistent metatid, der nødvendigvis må være central for den anvendte økonomisk teoretiske forståelsesramme (igen er der her et klart sammenfald mellem den evolutionære og den post-keynesianske tænkning). Derfor er det også en nytteløs jagt at forsøge at finde frem til den eneste sande makromodel – 'there is no one model for all seasons' for nu at bruge en ofte brugt parafrase. Mainstream tager fejl, når de betragter makroøkonomien som et lukket system; man kan sjældent med held ekstrapolere fortidige hændelser til at forudsige fremtidige forhold⁹. Og dette synes også at være dækkende for Kurt Dopfer – og Jørgen Fink selv (s.167).¹⁰

Bogens 1. del

I 1. del med titlen *Økonomiens elementer* behandler Jørgen Fink i fire kapitler emnerne: *Ontologi, Markedet, Det økonomiske system* og *Økonomiens samfundsmæssige indlejring*.

Set med en makroøkonoms non-mainstream øjne indeholder ontologi-kapitlet en lang række kloge betragtninger, som burde ægge økonomer til eftertanke. Vi får således blandt andet at vide – for nu at præsentere et selektivt udpluk – at ”økonomi er en proces” (s.23) – altså dynamisk og foranderlig – at økonomi som fag er en integreret del af de samfundsvidenskabelige discipliner, hvorfor ”der ikke kan drages skarpe grænser mellem økonomi og de øvrige sider af samfundsmæssigheden” (s.27); at selvom markedet som institution er helt afgørende for forståelse af makroteorien, så kan der sættes et berettiget spørgsmålstegn ved, om moderne økonomier nu virkelig skal defineres som egentlige markedsøkonomier al den stund, at megen af den økonomiske aktivitet faktisk ikke er en markedsdetermineret aktivitet (s.28); at økonomiske handlinger nok er formålsbestemte, men betydelig mere komplekse i deres indhold, end hvad der ligger i det blot at hævde simpel nyttemaksimering som eneste motiv, ligesom man må forstå, at disse handlinger ”udtrykker et magtforhold” (s.29-32, 35); endelig får vi også fortalt, hvor vigtige institutionelle forhold er for udfoldelsen af husholdninger som virksomhedernes økonomiske aktivitet (s.42) og mere uddybende i kapitlets appendiks.¹¹

Er fokus på kapitalistisk produktion – masseproduktion af varer til andres forbrug – må markedet som institution og markedsmekanismen som allokeringsfaktor indtage den centrale position. Dette er temaet for det efterfølgende kapital, som på mange stræk er traditionelt mikroøkonomisk funderet i sit indhold. Fink tildeler her, som økonomer almindeligvis gør, markedet to kernefunktioner: dels at være stedet for udveksling af goder (køb og salg), dels at være institutionen, som allokerer ressourcerne.

Som en økonom sædvanligvis ville udtrykke sig: det grundlæggende problem i økonomi er, at vi må respektere Knaphedens Lov. Vi skal tilfredsstille flest mulige behov billigst muligt og i størst muligt omfang – og da ressourcerne er knappe, skal vi have fordelt såvel produktionsfaktorerne som de færdige goder på den mest optimale måde, som resulterer i den største mulige velfærd. Og på det upersonlige marked, hvor mange købere og sælgere mødes – i benchmark modellen: fuldkommen konkurrence – sikres det netop, at såfremt markedet blot er frit fungerende, så har ingen hverken på købs- eller salgssiden nogen markedsmagt, som på sigt kan manipulere prisen væk fra den, som er bestemt af et omkostningsminimum. Men som Fink påpeger, så ideelt fungerer virkeligheden næppe. Eksempelvis påpeges det, at markederne ikke er ”politik-fri i absolut forstand” (s.51); at konkurrencen på det enkelte marked ofte er begrænset; at agentrationaliteten ofte er begrænset – jf. indholdet i ’Bounded Rationality’-skolen – tænk blot på asymmetrisk information som kultur- og omverdensforståelsesbetingede faktorer (s.57). Uddybende behandles forskellige dimensioner af markedsbegrebet – markedstyper, -former, -struktur, -udstrækning og -design (s.59-70) – der i sit indhold er bredere og grundigere end det fokus økonomer traditionelt har. Som sådan kan disse sider anspore nogle økonomer til at genopdage og for andres vedkommende til for første gang at forstå, at en rig markedsforståelse er mere kompliceret end som så. Afslutningsvis behandles kort forskellige andre markeder end netop varemarkedet; her er niveauet set med økonomøjne helt introducerende. Med den stadig tiltagende betydning som finansielle forhold har haft for økonomiernes vækstmuligheder inden for mindst de sidste 100 år, kunne man have ønsket sig en noget mere uddybende fremstilling af netop disse aspekter.

I kapitel 4 gøres der nogle betragtninger over det økonomiske system. Ikke overraskende, som følge af fremstillingen i kapitel 1, ses dette som ”et evolutionært system” (s.82), der ikke automatisk søger hen mod en ligevægtstilstand (her tilsyneladende defineret som et hvilepunkt).¹² For en økonom noget usædvanligt definerer Fink syv forskellige dimensioner af det økonomiske system.

Dette kan betragtes: i) materielt; ii-iii) værdi- og tidsmæssigt; iv) rumligt; v) økologisk; vi) kulturelt og vii) beslutningsmæssigt. Desværre udelader Fink en nærmere beskrivelse af dimensionerne iv)-vi), som netop kunne være nyskabende i forhold til en traditionel økonomisk beskrivelse (dog behandles kort nogle få aspekter omkring økonomi, kultur og økologi i det efterfølgende korte kapitel (s.97-100). Afslutningsvist berører kapitel 4 kort det såkaldte aggregeringsproblem, ligesom der gives nogle interessante bemærkninger om eksogene støds betydning for validiteten af økonomiske prognoser, der ikke kan ses som ”andet end betingede prognoser” Fink (s.94). Anes der i teksten en anerkendelse og en påpejning af, at sådanne stød kan afstedkomme endogene tilpasningsmekanismer i økonomien (f.eks. gennem afledte adfærdsændringer), der gør sådanne prognoser yderligere tvivlsomme og måske ligefrem i nogle situationer kan virke ødelæggende for det økonomiske systems funktionsduelighed? I givet fald er det en iagttagelse der kunne (og burde) være uddybet; med et langt sigte som dyrkelsen af et vækstperspektiv nødvendigvis må have, må sandsynligheden for at noget sådant indtræffer være rimelig stor.

Bogens 2. del

2. del om *Økonomiens funktion* består af tre kapitler. I det første med titlen *Den økonomiske proces* uddybes det dynamiske aspekt: kort fortalt kan det overordnede budskab siges at være accepter foranderligheden over tid og tag derfor tidsdimensionen alvorligt. Jf. eksempelvis udsagnet: ”Økonomien skabes ikke af *homo oeconomicus*, men af populationer af heterogene økonomiske aktører med multiple interesser og begrænset information og begrænsede evner til at udnytte denne information” (s. 106).

Set med post keynesianske øjne er det et klart budskab, som der kun kan nikkes bekræftende til. Det økonomiske system er et åbent, socialt og foranderligt system med klare eksempler på stiafhængighed; jf. Chick (2013) og Chick & Dow (2005). Også derfor skal fremtiden, som principielt på mange måder er præget af ontologisk usikkerhed, tages alvorligt – mainstreamernes modelkonsistente metatid må erstattes med en historisk kalendertid, da al økonomisk aktivitet – planlagt adfærd som konkret handling – er kontekstuel forankret. Med dette udgangspunkt belyser Fink efterfølgende fem hovedtrin i den økonomiske proces. Konkret behandler han udvalgte aspekter omhandlende investering som produktion, bytte og forbrug som (forfriskende nyt) kort affald. Efterfølgende uddybes behandlingen gennem opstilling af såkaldte produktionskæder; hvad der konkret vindes ved en sådan opstilling er nærværende læser uklart.

I kapitlet *Det økonomiske systems vækst* fokuseres der mere specifikt på en lang række af forskellige aspekter, som har betydning for forløbet af den økonomiske proces, herunder blandt andet: viden, vækstfaktorer, produktivitet, effektivitet og kapacitetsudnyttelse, teknologi, produktlivscyklus, teknisk og økonomisk udvikling og vækstformer¹³. Hvor interessant og relevant flere af bemærkningerne under disse afsnit end måtte være, så undres man over, at der overhovedet ikke er nogen form for kobling til traditionelt økonomisk vækstteori¹⁴ (vækstteoretiske aspekter behandler Jørgen Fink først i kapitel 9). Set med økonomøjne ville dette klart have styrket fremstillingen, der derved ville have kunnet udfolde sig stærkere inden for en given økonomisk teoretisk referenceramme. Men her har historikeren truffet et andet valg; og det er givet et helt bevidst valg.

Det sidste kapitel *Den samfundsøkonomiske vækst* har sit fokus på samspillet mellem privat og offentlig aktivitet (udbud som efterspørgsel) samt noget helt introducerende om finans-¹⁵ og pengepolitik. Som sådant ikke et særligt centralt kapitel i afhandlingen.

Bogens 3. del

Dernæst adresserer 3. del *Økonomisk teori* dels i et kapitel om vækstteori dels i kapitlet *Vækstspiral og vækstregime*.

I det første af disse pointeres det, at behandlingen af vækstteori er selektiv; den er foretaget i relation til den teori, som opstilles i det efterfølgende kapital, hvor den ”økonomiske udvikling opfattes som en fluktuerende, spiralformet bevægelse”; vækst er altid ikke lineær, og talen om en unik intertemporal ligevægtssti med en given væksttrend, som mainstream makroøkonomer ofte gør brug af, er kritisabel: ”Der er ikke noget empirisk belæg for at sondre mellem vækst (trend) og konjunktur (udsving)” (s.161). I sin diskussion af produktiviteten er kritikken af totalfaktorproduktiviteten således helt korrekt, når det påpeges, at denne ”er en fuldstændig arbitrær størrelse, som ikke registrerer noget som helt empirisk forekommende” (s. 164) – TFP udgør dermed korrekt en art black box i så henseende.

Og måske netop derfor læser vi stort set intet om traditionel økonomisk vækstteori; hverken om eksogene eller endogene vækstaspekter. På dagsordenen derimod står derimod ”teorien om de lange bølger i økonomien” (s.164). Med udgangspunkt i Schumpeter bør fokus være på de to bølger: Juglar-bølger (den normale konjunkturcykle på 7-9 år) – vækstspiralen hos Fink – og Kondratieff-bølger (på 50 år); vækstregimet hos Fink. Og i sin behandling af de lange bølger tages der konkret inspiration fra især Christopher Freeman¹⁶, men også fra Carlota Perez’ forfatterskab (s.169-76). Senere følger et bud på en kritik af den faktiske eksistens af langsigtede Kondratieff-bølger – hvor især Angus Maddisons kritik af disse i Finks vurdering er betydningsfuld (s.179).

I forlængelse heraf kan der stilles et noget træls spørgsmål. At ville anerkende eksistensen af lange bølger, som udviser en eller anden mere eller mindre stabil grad af regelmæssighed over tid; er det egentlig ikke kontra intuitivt, hvis man, som Fink gør det, accepterer den åbne systemtankegang, hvor økonomierne igennem historien har været under en stadig forandring og udvikling, som dermed gør de individuelle makroøkonomiske udfald og konjunkturforløb kontekstuel forankrede? Med et sådant udgangspunkt ville man så ikke netop snarere forvente, at disse Kondratieff-bølger ikke eksisterer¹⁷? Og egentlig, når vi går tilbage i tiden, førend nationalregnskabsdataene for alvor blev troværdige; hvor valide er så de forskellige kvantitative bud på den økonomiske udvikling?

I kapitel 10 opsummerer Jørgen Fink de foregående kapitler til en præsentation af sin teori om økonomisk vækst. Det gælder vækstspiralen – de korte bølger – (s.186-88); en sådan cyklus begynder med et opsving i investeringerne for senere også at stimulere forbruget, men da der opstår en tendens til lånefinansieret forbrug, vil forbruget på et senere tidspunkt, hvor lånebyrden bliver for stor, lægge en dæmper på dette og dermed den samlede efterspørgsel; dermed er en konjunkturedgang begyndt. Og det gælder vækstregimet – de lange bølger (vækstbetingelsesbølger) (s.188 ff.); disse er betinget af, hvad der benævnes for den teknologiske konstellers S-formede udviklingsbaner med sine seks faser: i) invention, ii) innovation, iii) take-off, iv) høj vækst, v) langsommere vækst og vi) modenhed; jf. figur 10.2 (s.192), hvor kendetegnene samt tidsforløbet på de fem Kondratieff-bølger (startende i 1750 og med angivelse af skiftet i regimerne for de fem bølger fra et ekstensivt til et intensivt forløb¹⁸) beskrives nærmere. Afslutningsvist giver kapitlet en nærmere beskrivelse af kendetegnene ved det ekstensive som det intensive vækstregimeforløb.

Bogens 4. del

I 4. del *Økonomisk empiri (historie)* forsøges der givet en empirisk afprøvning på danske forhold af den fremsatte tankegang om vækstspiral og -regimer dækkende perioden 1848-2016. At der er tendenser til lange bølger, forsøger Fink at sandsynliggøre igennem kapitlet. Han konkluderer bekræftende (s.234, jf. også sammenfatningen s. 241-43):

Den økonomiske udvikling i Danmark fra 1848 har fulgt et mønster af vækstspiraler og vækstregimer. Væksten i det økonomiske system er foregået i en successiv kæde af vækstspiraler, som er indgået i et system af alternerende vækstregimer, der viser sig som forskelle i de grundlæggende vilkår for væksten

Men ifølge tabellerne, så har vækstraterne i BFI i faste priser over tid været svingende. For nærværende læser synes den markant højere vækstrate i perioden 1946-71 – 4,66% i figur 11.4 – og de markante lavere rater i nyere tid – 1994-2009 på 1,94% og 2013-16 på 1,5% i samme figur (s.221) - at være mere iøjnefaldende end at kunne iagttage lange stabile bølgebevægelser.

Fink påpeger dog også: ”Den teori, der fremlægges i nærværende bog, opfatter ikke de Kondratieffske bølger (vækstregimerne) som vækstbølger, men som skiftende vækstbetingelser” (s.224). Men kan (skal) dette læses som en imødegåelse af den ovenfor rejste kritik?

I forlængelse heraf må nævnes dette forbehold i bogen: ”Teorien om det økonomiske systems vækst gælder kun de perioder, hvor det økonomiske system ikke er underlagt reguleringsøkonomiske indgreb – sådan som økonomien var under de to verdenskrige og i 1930'erne” (s.217). Selvsagt er markedsmekanismen sat mere eller mindre ud af kraft ved krigsmæssig aktivitet, men generelt har økonomier – den danske som andre – jo gennem tiderne været udsat for en eller anden form for reguleringsmæssig aktivitet; så burde teorien derfor ikke kunne håndtere sådanne fænomener? Der er jo her tale om virkelighedens vilkår under hvilke en konkret økonomisk vækstproces udspiller sig.

Endelig afsluttes værket med et kort kapitel omhandlende forskellige muligheder for yderligere forskningstiltag, der overordnet set er styret af den gennemgåede teori som den anvendte forståelsesramme.

Nogle afsluttende bemærkninger

På sin vis vil *Vækstspiral og Vækstregime* nok være en udfordrende bog at læse for de fleste økonomer. Nok er temaet om økonomisk vækst lige i ’bull’s eye’ af de flestes økonomiske forståelsesramme – hos mainstreamere som hos mere heterodoks orienterede makroøkonomer – men behandlingen af de sædvanlige og traditionelle vækstteorier er både mangelfuld og selektiv, ligesom bogens opbygning er noget anderledes end den, som de traditionelle fremstillinger i makroteorien som regel byder på.

Derudover er værket skrevet ind i en non-mainstream evolutionær tradition, hvor synet på økonomi næppe kan skræmme nogen non-mainstream makroøkonom, men nok virke noget uforståeligt på flere mainstreamere, der ser økonomi som en ganske veldefineret og klart afgrænset fagdisciplin, og det økonomiske system som et lukket og på mange måder også som et deterministisk fungerende system. Jørgen Fink skriver (s.38, 100):

Økonomi kan opfattes som summen af et uendeligt stort antal økonomiske handlinger foretaget af enkeltaktører, som indgår i mange forskellige grupperinger, populationer eller organisationer, og som foretager tilstræbt rationelle handlinger under hensyn til en afvejning af en flerhed af interesser og begrænset af menneskelige relationer og institutioner ... Økonomien er en semiautonom del af en samfundsmæssig helhed, og økonomien står i løbende nødvendig gensidig påvirkning med de øvrige dele af samfundsmæssigheden på mange niveauer. Det er vigtigt at holde fast i, at der er tale om en vekselvirkning, og at der indgår et element af kumulativitet i det samlede forløb, således at det, der allerede er sket, efterfølgende fastlægger handlemulighederne (både positivt og negativt).

Dette til trods er bogen særdeles læseværdig også for økonomer. Nærværende læser var især begejstret for bogens Del 1. De kritiske kommentarer, der blev givet i det foregående afsnit, må ikke fortolkes som en afvisning af hverken bogens tema eller indhold som irrelevant. Dens mangler til trods – især dens manglende kobling til egentlig vækstteori omhandlende eksogene som endogene vækstaspekter og -determinanter synes at være en svaghed, når nu målet netop er at binde en økonomisk historisk fortælling fornuftigt sammen med relevant økonomisk teori; en sådan inkludering må antages at fremme i hvert tilfælde dialogen med fagøkonomerne – er det en kærkommen udfordring af økonomers tankegods.

Alle økonomer – mainstreamere som ikke-mainstreamere – har godt af at blive udfordret. En anderledes tilgang kan virke provokerende, men kan selvfølgelig også – og sådan håber nærværende forfatter, at Finks bog bliver inspirator til – ægge til fornyet fordybelse. Som John Maynard Keynes flere gange påpegede i sit forfatterskab, det at tænke nye tanker er måske nok muligt for de fleste; det svære er at slippe det gamle (og i nogle sammenhænge også for gammeldags) tankegods.

Dog kan man rejse det grundlæggende spørgsmål: gentager historien sig på en sådan måde, at man virkelig over tid fra 1750 og fremefter kan iagttage sikre Kondratieff-bølger?

At de økonomiske konjunkturer svinger over tid – af og til markant meget; jævnfør 1930'erne depression og den seneste internationale omfattende recession – er givet. Men svinger de økonomiske forhold nu virkeligt som Jørgen Finks vækstregimer? Samfundene og dermed også det økonomiske system har jo undergået en dramatisk forandring siden Adam Smiths dage og frem til nu. Vores moderne økonomiske virkelighed er en ganske anden end den, som tidligere generationer har oplevet. Og med en sådan foranderlighed skal man så ikke være varsom med at lede efter for megen tidsafhængig systematik i de økonomiske bevægelser? Fundamentalt set synes en sådan form for langsigtet stabilitet derfor at være ude af synk med en opfattelse af, at man skal anvende en åben systemtankegang, der netop gør de enkelte makroøkonomiske udfald og konjunkturforløb kontekstuel forankrede og i den forstand unikke. Eksempelvis er den private sektors andel af den samlede økonomi jo over tid blevet ganske markant reduceret i alle vestlige økonomier, hvilket må antages at have nogle vækstmæssige konsekvenser (der teoretisk set kan være såvel positive som negative). Ligeledes er de økonomiske rammevilkår i dag jo af en helt anderledes beskaffenhed end tidligere; blot en understregning af hvor vigtigt det er også at have fokus på de til enhver tid gældende institutionelle forhold. Eller problematikken omkring den øgede globalisering, som Jørgen Fink selv behandler konsekvenserne af i kapitel 11 (s.235-40).

Tilbage er blot at ønske dels Jørgen Fink tillykke med bogen; den er godt skrevet og med en grundig kildedokumentation, dels god læselyst til de mange potentielle læsere – måtte de være økonomer eller ej – som interesserer sig for samfundenes konstante udvikling, der med Marx i stor udstrækning altid er betinget af materielle (det vil sige økonomiske) vilkår og modsætninger, herunder naturligtvis også vilkårene for vækstpotentialet over tid i samfundene.

Litteratur

- Chick, Victoria (2013): "The future is open: on open-system theorizing in economics", fra bogen *Teaching Post Keynesian Macroeconomics*, Jespersen, Jesper & Madsen, Mogens Ove (eds.), Edward Elgar, Cheltenham, UK, pp. 56-72.
- Chick, Victoria & Dow, Sheila (2005): "The meaning of open systems", *Journal of Economic Methodology*, 12:3, September 2005, 12(3), pp. 363-81.
- Jørgen Fink (2019): *Vækstspiral og Vækstregime. En materiel teori om økonomisk udvikling*, Aarhus Universitetsforlag.
- Galbraith, James (2018): "Book review: Paul Davidson, *Who's Afraid of John Maynard Keynes? Challenging Economic Governance in the Age of Growing Inequality*", *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, Vol. 74, p. 17.
- Goodwin, Neva et al. (2019): *Macroeconomics in Context*, Routledge.
- Mankiw, Gregory (2019): *Macroeconomics*, MacMillan International Higher Education.
- Olesen, Finn (2019): "Den makroøkonomiske mainstream og krisen" fra bogen *Mod strømmen – En stridsmand fylder 70. Et festskrift til Jesper Jespersen*, Olesen, Finn & Madsen, Mogens Ove (red.), Aalborg Universitetsforlag, pp. 13-24.
- Olesen, Finn (2019a): "Ergodicity/non-ergodicity or else?" fra bogen *Progressive Post-Keynesian Economics – Dealing with Reality*, Jespersen, Jesper & Olesen, Finn (eds.), Edward Elgar, pp. 42-54.
- Olesen, Finn (2016): "The making of a revolution – How important are economic crises?" fra bogen *Macroeconomics After the Financial Crisis – A Post-Keynesian perspective*, Madsen, Mogens Ove & Olesen, Finn (eds.), Routledge, pp. 86-97.
- Olesen, Finn (2013): "The Ontological Foundation of Economic Theory – A Post Keynesian inspired Comment", MaMTEP WP 2013-4, Department of Business & Management; Aalborg University.
- Olesen, Finn & Pedersen, Kurt (2002): *Den økonomiske teoris rødder – fra Aristoteles til Lucas*, Systime Academic.
- Romer, David (2019): *Advanced Macroeconomics*, McGraw Hill Higher Education.
- Shiller, Robert (2010): "How Should the Financial Crisis Change How We Teach Economics?", *The Journal of Economic Education*, 41(4), pp. 403-09.
- Stiglitz, Joseph E. (2018): "Where modern macroeconomics went wrong", *Oxford Review of Economic Policy*, 34(1-2), pp. 70-106.

¹ Kommentaren er ikke fagfællebedømt.

² Jf. f.eks. fremstillingen i Olesen & Pedersen (2002) for nu at nævne et dansk værk inden for genren.

³ At økonomisk vækst problematiserer stadigvæk står højt på den makroøkonomiske dagsorden, er eksempelvis illustreret ved den kendsgerning, at de fleste makroøkonomiske lærebøger – introducerende som videregående makroøkonomiske fremstillinger – i dag ofte starter ud med at belyse, hvad der gælder på det lange sigt: fokus er på udbudsforhold og på betingelserne for at opnå en optimal økonomisk vækst, førend det mere problematiske korte sigt med sine iboende konjunktursvingerne belyses efterfølgende; se f.eks. Mankiw (2019) og Romer (2019).

⁴ Inden for mikroteorien har 'sustainability' aspekter længe indtaget en central rolle; jf. eksempelvis teorien omkring forskellige miljø- og ressourceøkonomiske problemstillinger. Inden for makroteorien fremstår eksempelvis Goodwin et al. (2019) som en af de få lærebøger, der byder på en inddragelse af 'sustainability' aspekter, jf. bogens kapitel 18 med

titlen 'Growth and Sustainability in the Twenty-First Century'. Men nu bærer denne lærebog også den fængende titel *Macroeconomics in Context*.

⁵ Stiglitz (2018) udgør i denne henseende et repræsentativt bidrag på denne kritik.

⁶ Og dette må naturligvis også få konsekvenser for den måde, som man underviser de studerende i økonomi på. Som eksempelvis påpeget af Shiller (2010:407 & 405) så går kritikken af den makroøkonomiske mainstream blandt andet på, at: "Macroeconomics seeks simple way of thinking about highly complex phenomena that cannot really be taken apart and studied in a systematic way ... that means that we have to respect alternative ways of understanding macroeconomics and that we keep a long historical perspective on the history of economic thought ... The research and teaching of macroeconomics both need to focus much more on what we do not know and less on what we do know".

⁷ I sin behandling af mainstream versus non-mainstream er Jørgen Fink set med en heterodoks makroøkonoms øjne noget løs i fugerne. Hvad skal der egentlig forstås ved mainstream? Tænkes der her på mikro- eller makroteorien? Med temaet for bogen må det klart være makrodimensionen, som er den afgørende. Og her er de tre nøglebegreber – af Fink benævnt for den hellige treenighed – 'rationalitet, egen nytte og ligevægt' centrale kerneelementer i den moderne makroøkonomiske mainstream ofte benævnt for *The New Neoclassical Synthesis*. På denne vis er den moderne makroøkonomiske mainstream stadigvæk neoklassisk forankret: det er grundlæggende stadigvæk en rationel ageren på relative prisforhold, som determinerer den intertemporale optimale forbrugsplanlægning i mainstream realiseret. Men nu anvender Fink også en artikel af David Colander som en af sine kilder til diskussionen af mainstream versus non-mainstream, og Colander er i denne sammenhæng hverken autoritativ eller repræsentativ, når det drejer sig om et makroperspektiv. Eksempelvis har rationalitetsbegrebet korrekt været under udviklingen indenfor mikroteorien, jf. bemærkningen herom Fink (2019:33), mens dette ikke er et makroøkonomisk mainstream karakteristika

⁸ Sondring mellem et ergodisk versus et ikke-ergodisk system er således et af kerneelementerne i den toneangivende amerikanske post keynesianske økonom Paul Davidsons forfatterskab. Se eksempelvis en diskussion af den nævnte sondring mellem de to systemer hos Olesen (2019a). Derudover er der som sådan også klare sammenfald i den økonomiske forståelse hos Kurt Dopfer og den post keynesianske tænkning; jf. f.eks. Olesen (2013), der er en kommentar til den præsentation, som Kurt Dopfer gav på den internationale konference på Aarhus Universitet den 13.-14. juni 2013 afholdt af Centre for Business History.

⁹ Jørgen Fink vil derfor formentlig godt kunne tilslutte sig det følgende post keynesianske citat, som stammer fra en anmeldelse af Paul Davidsons seneste bog fra 2017: "in the social sphere any model that projects the future from the past will fail from time to time. The models work so long as things do not change! As for change, for turning points, they nevertheless occur. And that those who believe most in the model will prepare the least and be hurt the worst"; Galbraith (2018:17).

¹⁰ Her læses: "Kurt Dopfer opfatter økonomien dynamisk og beskriver den som et komplekst, åbent system. Begrebet 'system' opfatter han forholdsvis løst som en relation mellem komponenter, og systemets åbenhed betyder ifølge ham, at udviklingen ikke kan forudsiges, men analyseres".

¹¹ Som Fink (2019:42-43) indsigtfuldt påpeger: "Institutioner kan formaliseres som skrevne regler, love, vedtægter og lignende, men kan også være ikke-formaliserede normer, konventioner og rutiner".

¹² Som bekendt kan der gives mange definitioner af begrebet ligevægt, som økonomer sædvanligvis ikke rigtig beskæftiger sig med – begrebs- og erkendelsesmæssige problemer står sjældent højt på moderne økonomers prioriteringsliste. Er der f.eks. tale om en ligevægt på et givet marked (mikro) eller mere overordnet på makroniveau? Definerer ligevægten et optimalt udfald, eller beskriver den snarere en situation med stilstand (eller i hvile); jf. eksempelvis Ch. 3 i *The General Theory*, hvor Keynes taler om en stabil underbeskæftigelsesligevægt? Er der ligevægt på alle markeder, eller er ligevægten blot partielt? Taler vi om ligevægt på kort sigt og/eller på længere sigt; og i givet fald er ligevægten stabil eller ustabil? Er der tale om en forventningsbestemt eller en realiseret ligevægt (ex ante versus ex post dimensionen)?

¹³ Her læses eksempelvis, at den økonomiske vækst består af såvel cykliske, determineret af den økonomiske system selv, som unikke forløb, der indtræffer også som følge af "interaktionen mellem den økonomiske system og de øvrige samfundsmæssige elementer"; Fink (2019:138).

¹⁴ Alene et klassisk vækstbidrag, Solow (1957), optræder i litteraturlisten. Derimod er referencen til Solow (1956): *A contribution to the theory of economic growth* underligt nok ikke opgivet.

¹⁵ Eksempelvis kunne behandlingen af finanspolitikken have været skarpere. Her burde man have skelnet mellem den automatiske (passive) og den aktive finanspolitik, især når væksten i den offentlige sektors andel af den samlede økonomi har været så stor, som tilfældet har været efter 2. Verdenskrig – dermed er indkomstmultiplikatoren givet faldet over tid, hvilket eroderer styrken af såvel den passive som aktive finanspolitik i forsøgene på at minimere konjunkturudsvingene. Samtidig burde skiftet over tid i fokuseringen af finanspolitikken have været belyst; fra et efterspørgselsfokus – især med henblik på en konjunkturstabilisering – til et mere markant udbudsfokus i form af mere vægt på strukturtilpasningsproblematikken (især med et længere tidssigte for øje). En udvikling og et skifte der har klare potentielle vækstmæssige konsekvenser.

¹⁶ Væksten og fluktuationerne heri sker i et samspil mellem ”fem semiautonome sociale subsystemer: Videnskab, Teknologi, Økonomi, Politik og Kultur”; Fink (2019:160).

¹⁷ Jf. i forlængelse heraf hvad Jørgen Fink selv skriver: ”Sammenfattende om teorierne om de økonomiske langbølger kan det siges, at der ikke ... er blevet anført en overbevisende forklaring på deres forekomst og forløb. Hovedproblemet består i at forklare cykliciteten, altså regelmæssigheden i forløbet”; Fink (2019:181) – dette forudsætter naturligvis, at der rent faktisk eksisterer en sådan empirisk regelmæssighed. Fink (2019:184) synes dog at mene, at eksistensen af disse er god nok. Han taler her om ”de foreløbig fem Kondratieffske-bølger”, hvor betingelserne for eksistensen af disse har været til stede i form af de rette teknologiske forudsætninger; jf. også Figur 10.1, Fink (2019:191), hvor kendetegnene på disse fem bølger præsenteres nærmere.

¹⁸ Fink (2019:193-94) påpeger, at kerneproblemet med sådanne forløb er overbevisende forklaringer på, hvorfor omslaget fra intensiv til ekstensiv vækst rent faktisk sker.